1

Вона, ваша молодість, довгая странниця: за степами, за вежами далекими "растЪкашеться мыслію по древу, сЪрымь вьлкомь по земли, сизымь орьломь подь облакы". Безнастанний юнацький гул, веселий і тривожний, тремтить, як папороть. Перші оази виростають у пустелях розуму. Думок струмені – чисті й прозорі, як гірний хрусталь, поять верблюдів і лицарів. Не чуєш кінця своєї сили, юначе.

Ех, молодосте буйна!..

Ось вони тут, перед нею, ці речі. Минула вже давно та весна, пройшло за весною літо й згоріло; і чимало інших літ виростало на тій землі, щоб пов'янути, квітло, щоб одквітнути, і жило, щоб ізгинути. Речі зосталися, їх обв'язала ниткою тремтяча рука, вони лежать сиротливо у темному кутку, зберігаючи на собі минулі дотики, а все прийдешнє переходить в минуле. Хіба кладе трохи жовтої затхлості на фотографічну картку дівчини та на гравюру з "Дон-Кіхота Ламанчського"[1], де той стереже зброю на постоялім дворі, перед посвятою в лицарі, і не бачить, що зброя ця – сідла й ослячі шлеї. Недогарок воскової свічки надгризли трохи миші, шматок шовкового чорного прапора з рештками лозунга "хія – мать" – припав пилом, наче, залишивши на собі незрозумілі слова, не надіється ніколи піднестися в повітря. Ще старомодна жіноча рукавичка з невеличкої руки – відгонить контрдансами й ритурнелями.

Ми дізнаємося з історії, що прапор такий ще піднімався і маяв на сотні верст, як крило ворона. Його носив потім талановитий Махно. Його було окутано піснею, як туманом, "яблучко" ревло за ним у мідні груди, і від свисту сідали коні, поводячи гострими вухами. Але напису на ньому не було. Рука, що хотіла написати, звична була до коня й нагана, і ручка ламалася в мозолявих пальцях. Ми дізнаємося, що прапор потім підняв високо Махно.

Шоста річ мало кого зацікавить. Звичайна пом'ята бинда з іржавими плямами. Ми знаємо, що іржі де взятися на бинді, – це кров, що змінила колір від давності.

Відчувати фарби життя – головне. Щоб не було воно стежкою в темному лісі, де віти придорожні б'ють по очах, де туман і пахуча гниль. Ставало б воно запашною долиною, що лежить широко й далеко від сходу й до заходу. Перед кінцем захочеш оглянути його – розгульне і солодке, зітхаючи оглянешся на свою молодість, і лежатиме вона перед тобою у всій красі.

2

Ми, байгородці, ніколи не любили тимчасової влади, себто всіх тих, що, зайшовши у гості, хотіли покласти на нас свої носилки і повісити на нашу вішалку шинелю і кобуру нагана. Ні, їм доводилось у нас спати в передній, не знаючи, хто їх збудить ранком. А згадуючи, що ми – місто величеньке, звише півсотні тисяч, легко поставити крапку: так, кожна така влада мала з нами клопіт.

Ми знаємо, що наше місто, розлігшися на річці головою до сходу, подібне до прекрасної дівчини, що потягається ранком на дівочій постелі, розметавши ковдру і затуляючи очі руками від світла. Непорядок у кімнаті, неприбрано, а дівчина не встає собі, засинає, підклавши руку під рожеву щоку. Так місто ранком завивається в пару з млинів, в дим і в тумани, що їх нажене вітер зі степу.

Дівчина, що про неї згадуватиметься далі, була з Байгорода. Коли захочете відшукати її, аби переконатися в тій правді – її вам оповідатимуть, ви згадайте тільки: дівчина живе в Байгороді, що ніжиться й зараз на обох боках ріки. Вона покаже вам усе, що залишилось, і усміхнеться до вас тепло, як колись, коли стояла в борні.

Може, ви думаєте, що дівчина носила рейтузи або з одрізаною косою віялася по місті, наче темний одірвиголова – не чоловік і не жінка, бо нащо жінці лізти в мужчини? Помиляєтесь, наша землячка ходила тихо, чорна коса одтягувала її голову трохи назад, і це надавало їй погордого вигляду. Вона знала, що краса дівчини в тім, що її відрізняє від іншого полу, і залишалася завжди павою, не надіваючи воронячого пір'я. Її очі… але ми надто захопилися нашою героїнею. Продовжуватимемо про Байгород.

Події ще не розгорнулися до кінця. Наче чоловік замірився рукою на осине гніздо. Зараз ось вони вилетять гуртом – кілька тисяч відважних лицарів і смердів. Секундами лише виміряють час для повітряної атаки, що її ви враз чуєте в бойових фанфарах розлютованого гнізда. Не махайте вже руками, не рвіть на собі одежі в розпачі та печалі, не тікайте сліпо, б'ючися головою об придорожнє дерево – вам немає порятунку, ви кінчена людина. По-перше – небо замигтить нестерпним болем, наче сонце почне витрушувати на вас усі колючки, які тільки в нього є. Потемніє в очах несподівано, піт холодний пройме вас до ніг, затруситесь ви і впадете на землю.

Можна порадити: йдучи на ос, майте під руками воду. Коли чоловіка жалять оси, він тікає до води і, залізши під неї, порпається руками в болоті, щоб його вода не виносила. Ми вагаємось: із чим порівняти це бажання води? Хіба що, коли вийти із Байгорода в степ і покружляти без води довгий, по-степовому довгий день, так, щоб віддавати в молитвах Богові усе життя за кружку води і – тоді ж у степу найти чудо. Серед широчезного, як у сні буває, яшмового степу ляже перед вами озерце. Наче налив хтось живого срібла на рівнину і от-от згорне його долонею геть, відкриє зелень і траву, і тільки здасться вам, що тут було ніби озеро. Холодний, як сталь, струмок б'ється в жару і холод з-під землі, завмирає біля коріння верби, розливається по холодній воді озера, де на відбиткові синього степового неба хилитаються високі трави…

Яка насолода пити таку воду!

Зараз Маруся стоїть з ешелоном у Байгороді. Вона недавно приїхала і зараз поповнює щодня свої сили. Ніччю не одна гармошка переходить місто, простуючи до вокзалу, і тягне одну таку довгу ноту, що здається – край гармошці. Це вступ до "яблучка". А далі:

О-у-ї-ах, яблучко,

Да куда котішся?!

До Марусі в ешелон

Подработаться!..

Завмирає одне "яблучко", починається друге – Маруся поповнює лави. Кажуть, що чорний прапор у неї з чистого шовку і називається: "Анархія – мать порядка".

Це Маруся замахнулася рукою на Байгород. Не рвіть на собі одежі з розпачу та печалі. Де та вода, що в неї можна заховатися від осиного гнізда?

Зараз тихо й спокійно. Лише кине хтось іноді гранату за містом для проби. По дворах без перерви стріляють. Кулі летять над порожніми вулицями зі свистами і без свисту – наче хтось камінці пускає по залізному даху. Не бойові це постріли – так собі, це байгородці перевіряють порох у порохівницях. Нікому не дивно й не лячно, всі сплять спокійно.

Місто без влади. Пройдіть ви від вокзалу до Балки, від Балки до Ярмарочної площі і єврейського гробовища – наче пустелею ступатиме нога, у кожнім дворі клацатиме затвор, і невидима мушка пройдеться по вас. А ви не бійтеся, коли свій.

Післязавтра все почнеться з сонцем і розгорнеться в героїчну картину. Без дороги, без прапора, ясним весняним ранком Байгород піде на ворога. Він немилосердно поливатиме свої затишні вулиці, падаючи від ран, і дивним мереживом висітиме над ним весняне небо.

Тяжко сказати про сили, що цим рухатимуть. Ми люди зацікавлені – самі ми тоді вихлюпували з себе кров на славну землю Байгорода. Тяжко назвати почуття, що є в нас до кожного каменя на землі нашого дитинства. Це не любов, ні. Ви пам'ятаєте про камінь, що йому викладали свої перші болі й радості? Ви ще не вміли ходити, ваші руки з одчаєм і надією обнімали землю й камінь. Він вивчив вас ходити, теплі боки підставляючи під ваші руки і приймаючи на себе дитячі сльози – радісні, печальні й солоні. Він ваш навчитель терплячий і щирий – цей камінь вашого дитинства. Він дав вам найбільшого щастя в людськім житті – ходити. Він навчив вас, знаючи, що ви підете від нього і пройдете в кінець своє життя. Ну, й як вам назвати це почуття до каменя на землі – до Байгорода?

Завтра буде добрий день. Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружний хор, і перон відразу наповниться сміливими браттями-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборюкаються і поб'ються трохи солоними огірками. Так почнеться завтра день.

Маруся вийде трохи згодом. Наче вороняча зграя обсяде перон. Її джура – рябий і чубатий – крикне про "струнко". Маруся проходитиме перон, і за нею півколом будуть сунути браття-розбійники.

Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима – вона є взірець похітливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть штани-галіфе. Френч, начеб і великий розміром, сидить, як гумовий. Від

кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслась, така повнокровна самка?

Вона знає добре місто, бо стоїть у Байгороді тиждень. Щодня вона посилає одного чи другого свого помічника у місто по контрибуцію. Гуркотить по головній вулиці грузовик, зупиняється коло лавок і пекарень. Перелякані прикажчики винесуть все, що тільки є. Пекарні – хліб, ковбасні – шинку, масло і сир, мануфактурні – сукно і шовк, і інші – чоботи.

Навкруги стоїмо ми, байгородці, і дивимось мовчки. Нам досадно та боляче. Все це належить нам – ми його реквізували і записали в фонд Республіки. Маруся, прийшовши, дозволила торгувати, і ми бачимо тепер, як швидко розтікається на всі боки добро.

Десь за сотню кілометрів від нас б'ється золотий погон із червоним прапором. Ми терпляче чекаємо. Ми поїмо й годуємо всіх гінців з тої сторони, що привозять нам відгуки і печаль. Не можемо ми зараз дати Марусі по шапці – ще не час, не виповнився ще наш келих.

Завтра Маруся, кажемо, пройде перон, зайде до вокзалу і вийде на той бік його до автомобіля. Чотири цигани замруть біля двох кулеметів, ледве вона вийде. Сяде в авто, за нею наб'ється туди ціла банда. Наче гора людей іде. Авто помчить до заводу, де збирається цвіт Байгорода.

Зайва річ підкреслювати склад справжніх байгородців. Це, звичайно, робітники, люди околиць і гетто. Вони люблять своє місто, річку і заводи; прив'язані на все життя до нього, вони знають його, як свої мозолі. В той час як буржуазія відкупатиметься від Марусі грішми, вони зберуться на товариську розмову.

Величезні корпуси заводу мовчать, і не чути життя в них. Як же боляче стояти й гладити холодну машину-матір! Або заглядати в

закутки, приміряти гарячим розумом усе, з біллю опускати руки – несила! Хоч би одна трансмісія раптом закрутилась та погнала паси. Та ба!

Автомобіль під'їде в розгарі балачок. Стане коло воріт і зареве сиреною. Маруся ввійде до двору і підніметься східцями до зали (колишня їдальня) і, залишивши своїх анархістів коло дверей, сама зайде досередини.

Одразу почнеться гамір і крик. Усі повскакують із місць. Стиснуть кулаки. А Маруся піде крізь усю залу до столу президії, стане збоку мовчки і мовчки також – вийме з-за пояса два нагани. Покладе їх на стіл перед двотисячним натовпом. Все вщухне.

Потім хтось один вискоче на стілець. Закричить полохливо, зблідши до краю. Цей крик підхоплять інші. Ще інші. Вся зала крикне:

– Геть бандитів! До стінки Марусю!

Закусить собі губу Маруся. Заграють зелені очі. І стоятиме вона мовчки – смілива жінка.

Байгородці, далі мені сором оповідати. Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше геройство потім. Ми червоніємо, коли нам доводиться згадувати, як ми тікали тоді з зали. Наберімося ж твердості, бо я не можу не оповісти.

Маруся виклично дивитиметься на всіх. Вона стоятиме непохитно, чекаючи можливості – справдити свої вчинки. Вона чекатиме довго. Потім вона схопить обидва нагани і почне стріляти поверх натовпу, поверх натовпу. Щось приказуватиме і зовсім аж заплющить очі.

За ці дві хвилини зала стане порожньою. Ой, як соромно буде нам потім! Ми винесемо всі вікна і вирвемо з корінням двері, ми ревтимемо, як череда.

Анархісти влетять досередини з гранатами. Побачивши свого командира живою, вони майже винесуть її на руках до автомобіля. Автомобіль рушить знову на вокзал.

Не встигне він проїхати усіх заводських будівель, як з вікна вигляне голова байгородця. Цей останній простягне руку, і один із п'яти пострілів влучить Марусю в руку. Шофер пустить швидше машину, а рябий джура, стріляючи з лівої руки назад, правою хотітиме дістати щось із кармана Марусиного френча – зав'язати руку. Але він знайде там лише жіночу старомодну рукавичку, що її не могла викинути жінка-командир. Рукавичка полетить на брук.

Пізно ввечері Марусин панцерник[2] разів зо два проїдаться по головній вулиці Байгорода, стріляючи на обидва боки з кулеметів по вікнах. Потім і він заховається на вокзалі. Напружено йтиме ніч.

Всі ці події відбудуться лише завтра.

3

"…Рыцарь даль волю своєму коню идти, куда ему хотЪлось, надЪясь, что приключенія сами встрЪчаться будуть".

М. Сервантъ "Донь-Кишоть Ламанхскій"

Сьогодні вечір. Тепле блимання весняних зір. Розпустіть скоріше свої бруньки, дерева. Наливаються вони у вас молоком і медом, незрівнянними пахощами. Ударте в литаври, гуси, перелітаючи ніч над Байгородом. Ну, допоможіть же їй завітати – весні.

Стань на варті коло Байгорода, місяце: розлігся він зручно, на річці. Ага-ав! – як брешуть десь собаки. Жаби почали лаятись. Їхні голоси не перестають заплітатись у вінки, битися об воду і дзвінко-дзвінко

стогнати. Наче ніч не може жити без цих звуків. Вони частина ночі; і місяць, що пливе в хмарах, як чудна дірка в синій гаптованій плахті неба.

Пара ходить по воді. З неї формуються дивні примари. І доки роса впаде на холодну ще весняну землю, місяцеві набридне ховатися й випливати.

– Вона якась чудна жінка. Її очі блимають, як на небі світила, і дивиться вона завше крізь вії. Щосуботи йде до церкви і, поставивши свічку, жадібно тулиться до одежі божих матерів. Сухі гарячі губи наче хочуть щось ізнайти. А дома в неї горить невгасима лампадка, пахне воском і оливою. Сухі трави, чорнобривці й мак, освячений на Спаса[3], – дарують хаті степові пахощі. Дивно й чудно це мені.

Так говорить молодий юнак, блукаючи байгородськими вулицями. Весняні подихи густіють, як молоко. Могутні груди матері-землі не в силі тримати його в собі і точать на трави, що вийшли і виходять весною.

– Хай би вона була старою бабою, а то лише дев'ятнадцять літ цвіли їй квіти. Рік лише ходить заміжньою, доглядаючи чоловікову дитину, а тепер ось третій місяць його не бачить.

Юнак зупинився.

Вона вийшла заміж наче через жалість: залишився чоловік сам, дитина на руках і контужений у голову. А вона дурною жіночою любов'ю цією занапастила свій день.

Поле, моє поле! Місто моє. Ти найпрекрасна в світі дівчина. Ти лежиш на затишних берегах. Бажання стискують моє серце. Твої ноги пахнуть травою, і, впавши на твої груди, я відчуваю найбільшу насолоду в світі. Хай хмурять чола одвічні скептики – вони не здібні до життєвих пристрастей, і зайва склянка вина молодості згіркне і зав'яне, дійшовши

до їхнього шлунка. Синіми ралами оре ніч, падають у воду високі зорі, падають всю ніч і не можуть долетіти.

Життя – є молодість, труд і любов. Дайте мені посмакувати цих напоїв. Молодість, як дивовижний рубін, мусить горіти на серці. Все життя чоловік лише шліфує грані своєї молодості. На заході днів він засяє нестерпучим блиском. І погасне. Бо другої молодості немає в світі.

Труд, як матерня рука, веде нас по стежці. Він є вірним другом молодості. Він ніколи не зраджує. У радісній знемозі – він пахтить, як дорога. Він отруює серце морською водою далеких обріїв. Труд у печалі – заспокоює голову холодним вітерцем. Холодно, тихо, пахне туманом, і печаль летить, не в силі стати проти двох друзів – труда й молодості.

Любов, відчуваю я її, як дорогу, теплу долоню на голові. Вона перебирає моє волосся, лоскоче мене за вухом, ніби я якесь мале. Вона – щось таке, що підносить чоловіка вгору, і завмирає в нього дух, і мить він думає про вічність. Вона знає такі таємниці, що від них розривається серце, як стигла слива, надвоє. Скільки людей співало їй. А вона, пишна, сходить, сонцем іде на небо, світить, б'є в очі, як у глибокий колодязь пустелі. І молодість дзвенить, як ранковий вітер над безконечними полями…

Думки ці не виходять з голови юнака. Довгі вулиці байгородських околиць тихо сплять. Яка наївна ти, молодосте!

Над містом стояла ніч. Ніччю все здається чужим і примарним. Давній табір купи людей – спочиває місто – рушій культури і людської єдності. Що зібрало ці всі будинки докупи? Хто порадив першого мандрівника осісти тут, одгородити себе від цілого світу і жити для себе? Тільки степ без краю – кордон, небо просторе – закон і свята святих – труд, що запліднює землю. Де кінь ямку копитом вибив, де хазяйська кров на чорнозем падала, де хазяйські нащадки зброю кинули – росте зараз трава, колоситься жито, і перепел по ночах закликає самку.

Може, з'єднали їх гульня та бражництво? Може, прийшлий Тімур[4] побоявся сюди йти через ріку і через це – місце на ріці запахло першим димом людської оселі? Вони сіли на землю, не думаючи про неї, торгували, воювали, кували коні своїм синам і збирали в собі цінності людського розуму. Це були перші мешканці над рікою. А потім вигідний шлях по ріці, міцні стіни, що захищали від хижаків, близькість "начальства", збіг капіталів, винахід машин. Тисячі років проходили з одного людського віку в другий, покоління за поколінням змінювали місто, і тепер ось воно яке на ріці.

Люди міста знають вагу і значення праці. Безугавно з дня на день віддають вони їй сили. Наче, здається, припини вони працювати – одразу стане земля, розпадуться на порох будинки, і перший друг вищирить звірячі зуби. Безугавна праця з дня на день. Цим місто й відзначається від села. Село інакше думає про це. Воно не має культури великих селищ. Машина ще не вплинула на нього організованістю і єдністю. Земля, як ненажерлива істота, забирає всі сили. Каторжний, неймовірний труд на землі! Він привчає до хижацтва і чужолюбства. Гаряча пора літа відійде, сідає на коня хазяїн землі – їхати погуляти і пошукати слабшого.

Далі буде показано анархістські легіони і чорний прапор, що впаде на брук. Організоване місто переможе всіх. Єдність і дисципліна подолають. Ревтиме від дзвонів повітря над берегами ріки.

4

Вогники ходять по Байгороду. Поламані тіні метушаться по стінах будинків. Прослідкуємо за ними. У місті тьма. Вогники ходять групами, хвилюються, зникають, знову світять. Ми так що й забули, що сьогодні четвер перед Великоднем.

Наш герой іде собі й іде. Його ім'я звичайне і аж надто просте. У Сервантеса воно звучить добре. Але герой наш іще юнак зовсім. Він не може бути мудрим лицарем Ламанчі і підняти на своєму щиті ім'я

Дон-Кіхота. Він юнак, з якого, може, ще виросте лицар. Тому ми робимо його лише небожем славного ламанчця і даємо йому перше ім'я дядька – Кіхана. А може, це буде до деякої міри й присвятою. Кому ми присвячуємо героя.

Починаючи з цього місця, ми розкрили свої наміри. Тобі дивно, читачу? Ти морщиш чоло? Невже – скажеш ти – є це тепер? Залишивши суху матерію передмов і пояснень, ми тепер аж починаємо оповідати. Коли десь далі треба буде згадати пахи і безконечні степи Байгорода, нічні симфонії та сюїти, жаб'ячі скрипки та гобої, любов байгородських істориків до свого міста – звертайся до перших цих розділів. Ми викидаємо прапор Ламанчі.

Отже, в дорогу!

5

– Тихий Вітре, – сказав сам собі Кіхана, повторюючи ім'я, що дала йому Ліза, – як ти гадаєш, Тихий Вітре?

Запитання показувало задуму. Кіхана ходив вулицями міста в задумі. До кого адресував він останню фразу?

– Чи будеш ти моєю жінкою? Чи матиму я сили тебе взяти?

Безперечно, це торкалося Лізи. Про неї одну думає зараз Кіхана, ходячи вже скільки годин по місті. Він почуває якусь незручність – ходити вночі та думати. Але герої книжок, що він їх перечитав, лише так і робили. Чому він мусив бути кращим за них? Упертість, упертість, упертість, коли він хоч трохи поважає себе!

Зрідка окремі фрази він вимовляв голосно, інші – мимрив крізь зуби і жестикулював. Без жодних труднощів можна викласти його думки. Тим більше, що читач навряд чи повірить у таку можливість.

Північ під Страсну п'ятницю тільки що надійшла. Ледве коливав її вітер. Дзвони зрідка бовкали похмуро й у жалобі. Наче поломені всіх свічок збиралися разом догори і там в одну маленьку мить набували звукових властивостей, звучали і текли.

Кіханині кроки то були самі, то до їх долучалася хода людей, що несли свічки з церкви додому. Різнобарвні ліхтарики чудними плямами точили світло. Обличчя людей, знизу освітлені, – здавалися кроткими і добрими. В такім світлі, такою ніччю – Кіхана обміркував питання дружби і любові.

"Дружба, – думав він, – є вища за все на світі. Її треба шукати й шукати. Її треба випробувати сто разів". Коли Ліза запропонувала йому дружбу, він прийняв це як неминуче зло. Зараз же почав іспита – захворів. Лежав два дні, обмотавши себе компресами і стогнучи без звуку, як це роблять мужчини. Ліза прийшла першого ж дня. Вона виказала силу уваги до його хвороби, сиділа коло нього і веселим голосом щебетала про місто, вулиці, траву, що ледве виходила з землі. Її розмова лунала бадьоро в кімнаті.

– Приходь погуляти, Лізо. Увечері я сьогодні вільний, – передав він їй одного разу. Ліза прийшла в новенькім капелюсі, від неї пашіло разом молодістю й зрілістю. Жіноча зрілість завше приваблює. Вона, як стиглий плід, здається витонченою й пахучою. Жовтаві відблиски, золоті переливи почуваються в червоних фарбах закінченого росту: сизий налив плоду стоїть під тонкою шкіркою, що не має жодної зморшки.

Ліза принесла з собою свіжість і пахучість. Вона покружляла по кімнаті, почуваючи, що Кіхана не зводить з неї очей, заглянула в люстерко і розповіла про дитину свого мужа. Її вона любила. Кіхана думав, що не може бути дружби між ними довго, що інше почуття неминуче прийде – на горе чи на радість. Надворі день хтось завісив синьою шторою: вечір.

На лавці Кіхана сів не близько і не взяв її руки. Лізу це здивувало. Вона присунулася до Кіхани, торкнула його руку і сказала:

– Тихий Вітре, що ви носа повісили?

Після цього вона навіть висловила намір поскубти його за вуха. Дружба кінчалася. Кіхана й сам не знав, як зустрілися їх очі. Тоді ж вони витерли губи, наче після поцілунку, і обоє разом почервоніли.

Вогники свічок ходили по місту. Кіхана між ними. Зустрівши чоловіка, він машинально звертав йому з дороги. Другий раз звернув, десятий. Далі почав не звертати нікому з дороги. Цим він хотів гартувати свій характер. Йому почали звертати або, зачепивши його плечем, просили вибачання. Він приймав на себе всі стусани, але йшов просто. Настрій був чудовий: такий він буде і в житті.

Нараз Кіхана пішов швидше. Він почув голос. Дві жіночих фігури несли свічки, вогники припадали до самого воску, майже погасали, знову піднімалися і коливалися, як живі. Світло сліпило очі жінкам, вони йшли наче самі серед безлюдного поля, несли вогонь, що запалив його для всіх неврастенічний піп, несли з вогнем свої думки і розмовляли.

– Я не знаю, – сказала молодша, продовжуючи розмову, – чи всі вони однакові?

– Не всі. Є сильні… мужчини… знають… після однієї ночі… батьком дитини, – почув Кіхана розірвану відповідь старшої. Вона трохи мимрила, говорила тихо, та й вітер задував їй свічку, вона свічку обгортала й говорила, і через це не все можна було почути. Зате молодша говорила досить голосно.

– Я йшла, як на ешафот. Мені було млосно до краю. Якесь дивовижне почуття відчувала я в легенях, наче не стане мені повітря. Мене нудило. Я знала, що це мусить сьогодні прийти. Мабуть, я згадала всіх жінок

свого роду від матері Єви. Я відчула, як вони носили дітей в собі по гарячих пісках пустелі, по суші й по морю. Сьогодні, сьогодні! – все наче стогнало в мені. Коліна мої були холодні, страх напав на мене, і стегнами моїх ніг проходили мурашки. Але я й жагуче чекала. Я випила вина, щоб у мене не тремтіли губи. Він був такий добрий, як мій батько. Він цілував мене. І з тієї пори…

Жінка засміялась істерично й важко:

– …З тієї пори я ходжу з нерозплетеною дівочою косою! Рік, подумайте, рік! Я вам сказала, але ви запевнили, що такий мій хрест. Я не можу…

Одну свічку задув вітер.

– …О, коли б мені сильний юнак! Я чекаю його всі дні. Коли він прийде, я йому…

– Доброго вечора! – перебив Кіхана. "Чудно. Нічого не розумію", – сказав сам собі. Він упізнав Лізу.

6

Ви не бачили ще героїні, але вже знаєте її. До цього розділу вона незримо стояла в центрі всього. Вона звучала, як лейтмотив. Для неї малювалось тло з фарб, звуків і пахів. До сих пір вона була лише маревом. Вона знаходилась поза нашою увагою, як і ті вітряки та отари овець, що їх прийме Кіхана за лицарське військо.

Ліза має в нас свій музичний супровід. Це – кілька нот, мотивів, що весь час настирливо звучать в її життьовій арії, її мотив тривожний. Бринить, бринить. Стріла з дзаангом, шелестом простує в тіло. Вихор зривається на верхах дерев, шуррр! – засвистить усе листя. Отара десь далеко тікає з гір у долину. Здалеку, здалеку. Мовчки мчить сонце в

хмарах, і дивно, що від нього немає звуку. Гобой заведе зворушливий речитатив. Флейта простягне тонке павутиння. Баритонова труба проглаголе бучний гімн. Тривога! Тривога!

Ми вже розповіли, що робитимуть сьогодні, в п'ятницю, Маруся і її анархісти. Ми розповіли, як реагуватиме Байгород на сміливість і нахабство. Маруся, Байгород, анархісти, п'ять пострілів і грузовик з кулеметами – ітиме все сьогодні само по собі. День п'ятницю ми відводимо для Лізи й Кіхани. Їх буде наче відірвано від усього міста. Вони не їстимуть цілий день. Нам хочеться відсвяткувати найважливішу подію юності як слід. Ми їй присвячуємо цей розділ.

Ліза заходить одна й задумлива. Тихо похитується під божницею лампада. Мати – всевічна матір, що пізнала любов на темній сухій вулиці Назарета, пізнала першу любов від Бога, самі глибокі її таїни, мати розумна й всезнаюча, дивиться з ікони. Дитинча горнеться до її плеча, а вогник лампадки, тихо похитуючись, освітлює йому рожеве вухо. Мале осля впало на дорозі, пекучий сироко пустелі починає дмухати і сипати піском, тьма збирається покрити землю. Лише, як чудесна мара і святість, блукає й коливається скрізь вогник лампади.

Ліза несе в собі щось і боїться його розхлюпати. Її щоки спалахують, як мак, потім бліднуть, погасаючи, холонучи, і кров наче виходить з ланіт і тече вся до серця. Воно б'ється часто, як дихання бджоли. Чудний видиться Лізі привид. Він нагадує мужчину. Глибокий шрам перетинає йому чоло. Починається десь з волосся і страшним півмісяцем сяє поверх очей, блакитних, як квіти Петрового батога. Мужчина пливе й хитається. Крізь нього світить лампада. Він простягає руку: "Я не винний, Лізо. Така страшна рана". Проводить рукою по чолі, і чудиться, наче зараз услід за пальцями на шрамі мусить виступити червоний густий жах. "Лізо, бідна Лізо!" Коливається привид.

Ліза важко дихає. З її губ зривається цвілий аромат трави і засушеної юності біль. Вони не залишали Лізи. Жіноча зрілість була як стиглий плід. Його зірвати простягалась рука.

Слідом за Лізою заходить Кіхана. Весняне сонце, що заглядає в вікно, манить його. Душно в оцій кімнаті, чудно і пахне сухою травою, оливою й іконами. Хочеться розстебнути комір сорочки, підійти до вікна і набрати повні груди повітря з вулиці… Він так це й робить. Навіть крізь шибки відчуває полегшення: кисень бадьорить його.

А на вулиці йде день, і весна, як невтомний маляр, вибирає місця для зеленої фарби. Дзвенить і дрижить повітря на вулиці. В таке повітря коли потрапляє людина, вона починає тремтіти в унісон. Величезний резонатор – він такий блакитний угорі – відчуває людина для кращих, бадьорих своїх ритмів. Переходять вулицю міщани. Вони поспішають на базар по звичці, бо там давно вже ніякої комерції немає, стоять лише недоступні вози, і хазяйка, закутана хусткою, ніби в неї зуби вічно болять, відшукує свою ціну десь на небі в астрономічній плутанині. Міщани розмовляють, плигаючи з одного сухого місця на друге. На лавці сидить педагог, у нього болить шия, до школи вже давно ніхто не ходить, грошей йому не дають, він сидить понуро, куняє, і весна йому не горить усіма фарбами. Пробігає байгородець – він, очевидно, кудись уже запізнився. У нього завод давно вже став, набої, що точив він для війни і розточував на цьому заводі, – лежать штабелями, іржа падає на них і трава, трава…

Кіхана відчув за своєю спиною легкий рух. Ліза підійшла і почала мовчки дивитися на вулицю. Рука її тихо лягла йому на плече. Так стояли вони і дивилися на весну.

– Який чудний кіт – он крадеться до горобця.

– Заспаний увесь.

– Йому не пощастить упіймати його.

Дійсно – педагог зігнав птицю. Автомобільний гудок донісся з вулиці.

– З вокзалу?

– Напевно.

Скажено розкидаючи болото і весняну воду, пройшов автомобіль. Зброї там було досить, наче хто накидав людей у склеп зброї. Пропливла усмішка Марусі, що саме щось розповідала рябому анархістові, ближчому її помічникові. Чоловік цей любив ремінь. На ньому було його досить. Шум потроху завмер вдалині.

До кімнати заглянуло сонце, що було сховалося за хмару. Як на картині веселого бородатого Ван-Дейка[5], засвітилася вся кімната. Речі стали міцними, і кожна з речей упевнено займала місце – двомірність зникла, і третій вимір заніс сюди сонячний промінь. Стояло і ліжко, стіл перед ним і м'яка канапа, скриня дерев'яна і рядно на ній. Весняна тривога почувалася і в кімнаті – наче хтось вийшов з неї швидко, позрушував із місць стільці й меблю, поспішав, бо надворі – весна, і зараз повернеться назад, з повітрям у легенях і з веселою піснею на устах. До кімнати жодні звуки дому не доходили. Дитина пішла з бабою до міста, і порожній дім стояв і мовчав. Звуки вулиці доходили ледве чутним плесканням: іржав десь кінь.

– Ти ось притулила голову до мого плеча, сидиш і не ворушишся, тяжко замислилась. Тобі трохи не подобається, що я так розсудливо починаю говорити. Двоє людей є в мені, і що робить один, то другий скептично оцінює. Такий мій характер, така моя середина, і я не раз обливав слізьми свої руки, схиливши голову на них, не в силі хоч раз цього позбутися. Я ридав гірко, наче мене образила найдорожча мені людина, схлипував і скавучав, а моя друга половина і тут не залишала мене. Їй було смішно. Я хотів хоч раз залишитись на самоті і навикидати таких фортелів, щоб небу жарко стало і дим би пішов коромислом. Я хотів без свідків поговорити з собою, прислухатись до своїх атавізмів, як бринять вони в мені, далекі-далекі, як спомин про пах або про завмираючий, ледве чутний звук.

Кіхана подивився Лізі просто в вічі. Її очі розкрилися, як ранок, коли ніч підійме чорні вії.

– Зараз я не маю свідка. Він залишився десь за дверима і, коли я вийду, – буде впізнавати по мені, що зі мною було і що я говорив без нього. Буде у нього засоромлений вигляд. Уперше він випустив мене з рук і почуває, що й не востаннє. Безмежну мою радість ти не можеш збагнути. Я зараз сам. Мені здається, що ти є єдина зараз жінка в цілому світі. Що ради тебе будувалося й руйнувалося все. Ради тебе винайдено вогонь і записано незміримі числа думок і досвідів людства. Бо ти не могла продовжувати рід людський, не знаючи, що буде з твоїми дітьми. Життя без тебе стало би, його хитання слабшали б усе й слабшали, і покій, не зрівняний ні з чим вічний покій, запанував би над землями й водами. Любов до життя не вставала б, як зелений оаз пустелі, ми не трималися б за нього останнім своїм нервом, а, віддавши себе смерті, тихо текли б на її вічних водах…

Дивний екстаз коливався в кімнаті. Не збагнути нікому ані вітровинних терпкостей весни, ані народжування вібруючого голосу. В такі хвилини ми мусимо бути первокласними акторами і, поклавшися раз на волю своїх почуттів, забути про розум, забути про час, про правильність людської мови і почувати, як актор, перед собою повну залу і сліпучі вогні рампи.

Ми раніш не знали цього і вважали, що байгородець справжній не повинен відчувати так, він мусить одразу ставити питання руба, відігнати від себе шкідливі примари и прийняти насолоду віковічним засобом, хижою радістю тіла. Тепер ми стоїмо далі від тих подій, минуле проходить і проходить, хвилюючи наш розум непомітними дотиками, ми визнаємо свою помилку і, пригадуючи ледве помітні деталі, відновлюємо тодішні подихи днів. Тепер ми набрали води в вуха, вивчаючись плавати, і знаємо всю шкідливість і фальш спрощених емоцій.

– Я кажу це для того, – продовжував Кіхана, – щоб усвідомити свою любов до життя. Я не хочу ненавидіти смерть – вона спокій після шумної,

натрудженої дороги, а як можна ненавидіти спокій і відпочинок із краплями солоного поту на чолі?

Кіхана замислився, а вібруючий тон голосу все стояв і не погасав.

– Відколи я тебе побачив – я почав свідомо любити життя. До цієї пори воно мчало повз мене, шуміло на всі голоси, і я не міг його розглянути. Якісь крила черкали мене по обличчі, хтось смородом дихав на мене, часом смертельний аромат зупиняв серце, і здавалося, що ноги не стоять уже на землі, а десь мимо несеться свист і далина. Тепер я бачу життя. Я не можу тобі висловити, яке воно велике. Поля стоять без колосу, трави плачуть без голосу, обрії потопають у вишневих загравах, дзвін страшний і мовчазний б'є невпинно, не переставаючи, уперто, зворушливо. І заводи зупинили свою кров, викинули людей на вулиці, на дороги, і течуть люди у всі кінці, як потоп. А серце знає, що це мине, труд знову відродить лице землі, і наші нащадки, перелистуючи жовті, струхнявілі сторінки історії, скажуть тільки: "Вони були велетні!"…

– Загримить знову, – Кіхана підвівся, – життя! Його ніхто не переможе, і теперішні наші дні недосяжною романтикою сліпитимуть прийдешніх…

З вулиці, що її заливало сонце, почувся постріл. Другий, третій, четвертий. П'ятий. Тиша. У кімнаті висіла пауза, як добре натягнена струна.

Пауза. Коливається вогник лампади. Рівно дише Ліза, часом із силою видихаючи. Кіхана мовчки сміється. Устає з канапи, де він сидів, виходить до сусідньої кімнати, чути, як він б'є когось, потім обережно заходить знову, запирає двері і сідає на скриню біля Лізи. Він голосно починає сміятися, як навіжений, потім, нахилившися до вуха сусідки, шепоче: "Ну, й дурень же я! Треба було одразу за дверима дивитись, а то я заговорився, а мій свідок у двері. Тепер він і дорогу сюди забуде". Кіхана продовжує сміятись.

А тим часом далеко крикнув гудок автомобіля. Заґерготів мотор, і сині пасма диму (автомобіль ішов під гору) пройшли повз вікна. В диму були ті ж анархісти, і вони розмахували револьверами, як пензлями.

– Хай йому чорт, – каже Кіхана, – отак і поговорити не дадуть.

І він знов починає без причини сміятись. Нащо дано людині таку розкіш – сміх, коли вона не плекає цього ручаю юності, як цілющий еліксир? Скрізь і завше треба сміятися. На вулицях Байгорода, в дивовижних степах навкруги – сміх мусить розсипатися, як плескіт і іржання молодого лошака. "Гей, стороніться ви, чиї губи щільно стулені, ви не знаєте веселої одвертої душі, що йде повз вас", – казало це іржання.

– Я тебе люблю, Лізо, – ледве вимовляє Кіхана крізь сміх, – моє лігво в темному лісі, в просторій печері, укрито хвоєю й свіжим листям. Пара йде з щойно облупленого звіра. Тебе чекає царська вечеря і твій муж. Я півночі викликатиму грізного живого бога, і коли він з'явиться в моїх руках на жертовнику – червоний веселий вогонь, я принесу жертву йому – сухого суччя. Тепло піде по печері. Малий кажан, що повісився був у темному кутку, зірветься і вилетить темною тінню – щаслива ознака. Комарі не переступлять нашого порога, і сміятиметься на всю діброву якийсь невгамовний птах.

Сміх лунав уже такий, що сміялася вся кімната. Ліза завмерла і не ворушилась, не зводячи очей з Кіхани.

– О-го-го-го! Мені аж соромно почувати себе таким повним. Я й віддав би комусь частину моєї радості, та боюсь, що та людина може пропасти від сміху.

Потроху весняне сонце помутніло і не так нахабно заглядало в вікно. Лампадний вогник, що одразу почав був дуже реагувати на Кіханин сміх,

зменшував хитання і ще більше витягся угору. Причина, що порушила була його спокій, поступово зійшла нанівець.

Обоє не рухались. Кожний почував, як колотиться його серце, і думав, що він чує серце свого візаві. Ліза хруснула пальцями і вся витяглась, наче молода стеблина. Її обличчя, сухорляве й матове, прикрашували чудного кольору очі та такі величезні вії, що здавалося, ніби й не вії то, а віти якогось соснового дерева. Очі були чудні. Удень їхній колір зеленавий і наближався до відтінків неглибокої морської води. Надвечір колір переходив до блакитного, як південне повітря, воно наче висить блакитним молоком над мовчазними горами. Вночі, при світлі, очі ставали сірими й прозорими, і завше глибоко на їхньому дні лежало по краплі янтарного меду. Ці дані вичерпують наше бажання показувати Лізу далі. Хто може мати сумнів, що ввесь її вигляд міг не гармонувати з її люстерком душі – очами, і не бути достойним гордощів рідного Байгорода?

Ліза хотіла відповідати. Вона ще промовчала, збираючись із силами й словами.

– Тихий Вітре, – почала вона так тихо, що він лише по губах розібрав ці слова, – я не знаю, чи я люблю тебе, Тихий Вітре.

7

П'ятниця кінчалася. Рожевий віник здійняв на заході таку куряву, що жалко було дивитись, як збігаються, купчаться, товпляться там хмари, міняючи фарби, форми і свою подібність. Наче змітає хтось із неба невидані хмари – рожеві, малинові, зелені – і все несеться в мовчазному неймовірному хаосі.

Кіхана, що його ранішню розмову було без жалю перервано, знову на самоті. Хлопці з передмістя, одержавши від нього гвинтівку, пішли нею милуватися. Вони здивували спочатку Кіхану й Лізу і ніяк не могли

зрозуміти, чому перший був такий лютий на них. Розповівши з запалом Кіхані про Марусю на мітингу і про п'ять пострілів, що ними привітав її Байгород, вони потягли за собою Кіхану. Довго торгувалися, яку гвинтівку позичити, і змовилися на французькій трьохзарядці з довгим гострим багнетом в металевих піхвах. Кіхана ж про всякий випадок вимастив і свого карабіна, наготував патронів і вийшов пройтися. Дома йому не сиділося, коли навкруги гув, як ройовий вулик, Байгород.

На диво порожні вулиці. Тиша облягла місто, таке гомінке й шипуче. Потроху тарабанять по церквах, наче калаталки, малі дзвони. Завтра Страсна субота, і під цей день дзвони й мелодії Великого посту виснажуються, кволіють і ледве рухають крильцями звуків. Іноді, як акцент, б'є велика мідь і тече, роздуваючись, як великий пузир.

8

Вечоре, вечоре, де ти барився? Чом хмара тебе на Байгород не пригнала, щоб не блукав ти степами й яругами? Ти ось заходиш мовчазний і непривітний, розвішуєш чорні полотна на весняне небо. Тягнеш із землі хліб і трави – хай ростуть вони! Щільно запираєш будинки й вікна. Виганяєш псів із належаних місць на вулицю. Забрешуть вони одчайдушно і замовкнуть. Знову розіллються переливами по різних закутках. І тоді вийде знатник – сон. Вечоре, вечоре, ти вже прийшов?

9

Ліза не любить Кіхани. Він переконався. Вся довга історія, що її розповіла вона, лише ілюструвала факт. Серце її не може жити без блакитних очей. Її любов до чоловіка така неземна, вона кохає його безмірно і не може без нього жити. Так, вона помітила, що почуття, яке викликає в неї Кіхана, цілком протилежне цій любові. Воно грішне, це почуття. Його треба гнати від себе геть.

Її голос сухий і фанатичний. Вони сиділи того ж дня. Було тихо. Лише потріскував ґніт свічки, що горіла одиноко на столі.

Те, що розповідала Ліза, Кіхана все знав. Що її чоловік, повернувшися з війни, не застав першої жінки – вона померла. Він одружився з Лізою. Ліза стала жити в нього. І якась непевність, страх і нервовість зробилися ознакою її одруження. Вона розквітала блідою водяною лілеєю. Почала ходити по церквах. Приймати старців і монашок.

Кіхана відчував жах. У нього родилася вже думка, чудна й нова, але він з острахом і непевністю гнав її від себе. Він зв'язував докупи дрібні факти й фрази, пригадав кінець розмови, що він її учора чув на вулиці, і аж застогнав. Ліза була для нього заміжньою жінкою. Про це не могло бути жодного сумніву: рік минув, як вона одружилася. І тепер усе захиталося.

– Він був твоїм мужем? – запитав Кіхана несподівано. У нього народився цікавий висновок.

– Я тебе не розумію, – оглянулась, наче шукаючи, куди б повернути розмову, – ти… що ти питаєш… Вітре?

– Я маю сміливість, одверто й просто дивлячися тобі в вічі, запитати: ти, що рік мала мужа, знаєш ти, що таке мужчина? Чи клав хтось руку тобі на груди, як володар і муж? Ти знала мужчину?

Ліза довго мовчить. Вона не знає, куди покласти руки. Гладить сукню в себе на коліні. Очі не сміють підвестися на Кіхану. Бо за ним у кутку висять ікони, звідти дивиться суворе око Бога. Очі піднімаються з долівки повз Кіхану на стіну.

– Я маю мужа. Він швидко повернеться до Байгорода.

Але Кіхана далі не терпить. Твердо каже, суворо й сухо, не ворухнувши жодним мускулом:

– Прямо.

Ліза вся аж здригнулася. Нахилила ще нижче голову. Потім помалу підняла її і заплакала. Крізь вії, що відразу стали вогкими, глянула просто в вічі Кіхані. Останній їй здався ніби в тумані, крізь ліс, коли сіє теплий дощ і блищить кожна крапля на сонці.

– Ні, Вітре.

Зрозуміла мовчанка лягла на повітря, що гускло жорстокою снагою. Доки буде йти мовчазна розмова, доки дві істоти катастрофічно тягтимуться одна до одної, не в силі затамувати в собі веління крові, дозвольте чесноті й скромності зайняти їхнє місце, а нам удатися до долі інших наших персонажів.

Байгород, обкутаний блакитною сукнею весни, лежав, як тигр перед одчайним і геройським стрибком. Ми його раніш порівняли з осиним гніздом. Ми хотіли цим показати суворість і єдність байгородського лицарства – сам же він дійсно лежав, як тигр.

Слуги нічної незвичайності – тиша, тьма і подихи густого повітря. Байгород – дівчина, що лежить, розметавшись, на берегах. На нього насувається біда. Найбільш вражає людей неминучість. Кого молити, щоб цього не сталося? Хай кров нашого міста не литиметься на брук і чорнозем! Оберни, доле, кров нашу на піт за верстатами і на масло машинне – хай ллється воно у вальниці[6] машини! Не можеш? Ти гадаєш, що кров завше повинна литися? Що з крові лише народжуються велетенські масштаби і стоять назавжди в очах прийдешніх? А може, обернеш гнів на милость, бо ти ж, доле, знаєш, що Байгород не відступить назад. Він боротиметься до загину. Не можеш? Може, ти гадаєш, що пізно вже? Ось слухай: цей панцерник, що вийшов ось з

вокзалу і простує до міста, можна зупинити на площі, шофер може бути п'яний, шарпатиме назад і вперед, а люди коло кулемета стукатимуться головами об броню (з жерсті), доки їм набридне це і вони поб'ють п'яного шофера, може навіть зіпсуватися кулемет. Не хочеш? Панцерник їде по вулиці і стріляє по вікнах з кулеметів. Весняна ніч дише, і ніби чути й дихання Байгорода. Важке дихання, чуєш? Кулеметники не жаліють віконниць. Що ж – хай буде так. Доки кулемет зататакає коло Лізиної хати, ми на хвилинку забіжимо вперед.

Вона ледве дише в Кіханиних обіймах. Свічка давно погасла і лежить на долівці. Сухі губи п'яно цілують, і цього не досить. Фу, яка хвора ніч! Гола рука на мить підніметься і знову впаде на шию Кіхані.

– Не можна, Тихий Вітре. Гріх великий. Залиш мене, Ві… Ти мені любий, але муж… Покарає мене…

В цей час хрипіння мотора і, заглушаючи його, – кулемет по вікнах. Ніби відразу день розпочався за вікнами, і дзвеніли тоненько в кімнаті шматочки скла, падаючи додолу. Проїхало.

Втручання кулемета в інтимні справи іноді має чудне значення. Раптовий акцент зовсім обезсилює. Воля летить геть, і лише віковічний голос крові заявляє про свої права.

Кіхана чує блиск мечів, кольорові звуки, печаль і якийсь біль, що пронизує його. Ліза розметалася. І лише тремтить, як у лихоманці. Кіхана забуває раптом про все на світі, крім Лізи.

Панцерник ішов далі по вулиці, розгромлюючи віконниці.

10

…Дзінь-заань! Дзінь-заань!

…У нас мало в кого є радість зустрічі. Пройшов час, дороги, що, здавалось, на край світу ведуть, бачиш, знову зійшлися, і ми стоїмо один перед одним. Ми кудись ходили, пробивали джунглі, будували мости і перепливали океани – глибокі й мілководні. Тепер, повернувшися і нічого не знайшовши нового, ми зустрічаємо друга. Ми холодно дивимось йому в вічі – ось вони, дружні очі, – і проходимо мимо, не показавши зайвий раз діамантів радості. А єдине ж нове в світі – чоловік! Чоловіка лише й варто шукати. Нові простори, смак мужніх слів і грані людського характеру – ось наш завітний край. Чому ми не знаємо радості зустрічі?

…Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Курфюрстендам – довга берлінська вулиця з бульваром. Лапате листя каштанів парує під теплим дощем. Так, іде весняний дощ. Він виразно шумить над шинами тисяч авто, дахами тисяч братів-будинків, над дзвоном і гулом. Молодий мужчина в куцім макінтоші і сірому капелюсі чекає трамвая. Одіж на ньому добра, але сидить якось незграбно, і капелюх наче зайвий для його великої голови. Під тонкою матерією макінтоша спочивають добрі м'язи. Плечі такі широкі, що сухі німці облизують і ковтають слину, проходячи близько. Дівчатка, що кінчили свою роботу у фрау Хільде на протилежнім боці вулиці, стріляють очима, побачивши такого самця. "Ці чужоземці такі сильні, – щебечуть вони гуртом, – так приємно доторкнутися до їх". "Це, напевно, руський, – додає сама фрау, – він стоїть уже на дощі кілька хвилин і не шукає захисту". Дощ шумить без перерви. Небо десь далеко проясніло, небо синє заграло, а потім червона йшла хмарка і набирала всіляких відблисків, доки нарешті й вона пролилася там дощем. Рівний, ритмічний шелест краплин. Вечір надходить прекрасний після пекучого дня. Голубий туман дощу сів на велике місто. Вечір теплий. Славний вечір.

…Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Чоловік прислухався до дощу, до власних думок, заглянув з-під капелюха на небо, від чого дістав порцію води на обличчя. Потім дмухнув на дощ: "Агов, вітре, де ти? Розвій оцю свячену воду, і хай буде "трокен"!"

Останнє слово його покружляло по пам'яті, пометушилося й побігало. Якісь коліщатка задзвеніли, зацокали і голосно стукнули, викинувши слово: "Сухо, – прочитав він. – Ти почав забувати свою мову вже", – докорив він себе, але найменше можна було думати, що саме це його вразило.

…Дзінь-заань! Дзінь-заань!

Трамваїв проходило багато, і кожен з них поспішав, доверху наповнений людськими душами. Думка приходила велична і проста, і з неї, як листя, обсипалися непотрібні прикраси, кружляючи в повітрі легковійними примарами. Солов'їні голоси наче доносилися крізь пелену дощу. Думка задзвеніла струною і відлетіла в дзвенінні. Одразу гордість потрясла його, як дуба, і мурашки затріпотіли, збираючись і холонучи. О, не думай, що кожний може відчути гордість!

…Дзінь-заань!

Чоловік чекає трамвая. Але дощ – тепла весняна молитва, хочеться стояти і згадувати. Дивний настрій злітає на нього. Він згадує установу, де висиджує дні біля столу і вікна на сусідню площу з бронзовим Фрідріхом[7]; свої прогулянки до Зоологішер Гартен – звірі там, як добрі родичі; свої листи до коханої жінки в Прагу, де жінка кінчає школу. Він побачив крізь дощ її хлоп'ячі задерикуваті очі і скандинавський льон на голові. Вона нічим не нагадувала йому рідного міста. Вона мріяла лише про його батьківщину, бо знала, що там усе неймовірне і величне. Свого мужа любила серйозно і просто, заворожившй його і притуливши до себе. Він відчував, що його серце стислось. Нарешті прийшов до пам'яті. Саме проходив трамвай, і в нього можна було сісти. Але й тут, сідаючи, він ледве не залишився на старому місці: він збагнув свою гордість – тут було замішано жінку. І знову прийшла ніч, прийшла й відлетіла. Устала з ліжка жінка, і крізь її півзакриті вії чувся біль і чулась освята. Її кошмар розтав, і легке тремтіння руки виразно слабло в його руках. То був один з тих моментів, що й під смертний стогін довговічної старості стоять, як освітлені вікна в юність. Узяв би її високо на руки і поніс би крізь води,

ліси та людські натовпи, на край землі! Аж до білосніжних верхів доброї старості. І яка гордість навіть ізгадати про таку юність, про обійми такої жінки! Гордість!

…Дзінь-заань!

Незвичайні виростають мрії. Наче й не їдеш ти в дощ на вулиці, не холоне під тобою гарячий камінь, і день наче не відлітає далеко за море. Ніби ось віз стоїть з повними мішками, і драбина вгору йде на горище, і хазяїн на горищі перехилився вниз і підганяє тебе до роботи. Важкий мішок візьмеш ти молодецьки на плечі і, притримуючи одною рукою за гузир, рушиш на гору. Ось коли можуть приходити справжні мрії! Тобі здається, що ти в холодочку на зеленій траві, біля тебе вулик стоїть, важкі бджоли дзвенять на сонці і раптом падають на льоток. Книжка розкрита лежить, сила-силенна героїв кличе тебе, простягаючи руки, а ти чекаєш довго і млосно.

…Дзінь-заань!

Стоячи на площадці вагона, він відчуває якісь дивні пахи. Ми вже казали про їх. Наче стоїть він у передпокою одвічної Дами. Пахне тонкими духами і жіночим тілом. Дощ хлюпотить, краплі біжать по склі, шумить мотор трамвая, і цей шум стоїть, як шовкова завіса. Вийшовши з вестибюля, до трамвая поспішала дама. Війною витесаний, сухорлявий власник її йшов, не відставаючи. Така жінка кожному западе в око. Заплющив вії. Йому здалося, що в нього обірвалося серце, і наче весь шум ущух. Місто моє, місто, ти засяяло, як марево, і колихнуло міддю дзвонів! Це була твоя дівчина, тільки волосся її з чорного стало зовсім золоте, і в очах світилося ще дві зорі. Він не дихав. Вона пройшла близько, торкнувши його кінчиком грудей, і стала, задумливо виглядаючи на дощ. Віти каштанів парували.

…Дзінь-заань!

Зупинка, його чекали вдома… А він їхав далі, стоячи наче в храмі, і хор йому співав немолитовних пісень. Два рази вона подивилася на нього. Подивилася, як жінка. Приголубила наче. І раптом якась думка прийшла їй, вона піднесла вгору палець, затримала подих і щось сказала про себе, але так, що її чоловік не зрозумів нічого – якісь чужі звуки. Вона прошепотіла про суворість чоловічої любові, про дівчину з того берега ріки, про час, коли дівчина розквітає в жінку, і тихо вийшла, поклавши руку на лікоть мужа. Дощ заступив їх пеленою, вона озирнулась, не в силі витерпіти, а вагон рушив, і вагоновод надушив дзвоника.

…Дзі-інь!

Він стояв нерухомо. Минуле овівало його крилами, нова фортуна наставляла на нього свій ріг, і сипалось усе, як весняний дощ. Чому боїмося ми радості зустрічі? Чому часто ми не робимо того, за чим жалкуватимемо все життя? Він устає з трамвая. Його нога сковзається на мокрім камені. І раптом заступає дорогу прохожому.

– Дайте мені прикурити, гер, – каже він тихо і запалює цигарку, і дим йому йде в вічі, дим його першої цигарки. Він закашлюється.

– Вона не здається мені щасливою. Правда, гер?

Теплий дощ шумить.

Раптом щось ударило. Він кинувся наосліп уперед; у вічі йому засяяв промінь прожектора і…….
……. …….
……. …….

Кіхана ще чує присмак сну. Брови його тремтять потроху – то одна, то друга. Це не справжній сон, коли чоловік пророблює все сам, живе й боліє. Буває й такий сон, його відчув Кіхана, коли перед очима лежить велика книга, і її листає невидима рука. Ти хочеш встигнути прочитати.

Ти поспішаєш за пальцем. Герої, як у тумані, встають перед тобою, слово дзвінке й пахуче відчуваєш ти й крізь сон; заздрість і захоплення з чарівного слова і гострої думки найде на тебе – "де в чоловіка хватає сміливості брати такі фарби і розсипати таке дзвеніння?" Сторінка йде за сторінкою, наче йде польовий вихор, гускне небо над головою, почуваєш ти, що спиш, читаєш незрівнянну книгу, і…

…ти раптом знаєш, що герой книжки ти сам. Збоку ти бачиш себе, читаючи книжку. Тут рідко хто може читати далі. Через те, що ти відчуваєш себе лише в найвищій точці книги, там, де сюжет хилиться вже починає до кінця – ти не знаєш ніколи самого кінця книги – сну. Ти прокидаєшся від мурашок, що підуть у тебе під шкірою на голові.

Кіхана ще чує присмак сну і не знає, що йому й думати про такий сон.

11

Ось ми і звели наших молодих, Марусю, панцерника з кулеметами і все – до місця. Ви відчуваєте, що тепер одна лише картина починає стояти на очах? Ми довели всі справи до ранку Великодньої суботи. Цей ранок має стати кривавим днем. Навіть і сонце в ньому зійшло трохи рожеве крізь криваву пару.

Субота розгорталася. Все підготовлено. Ґніт повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю. Перед тим як повстати, ми пояснюємо історикам, що ми не хочемо цього і не любимо крові.

Посудіть самі, як буйніє весна! Як чорти, лящать горобці – військо нечистого[8]. З бугорків у лощинки, з лощинок у канавки, з канав у рівчаки, з рівчаків у ярки, з ярків у кручі, а в кручах – жах один! – іде сувора вода, бунтує, піниться, кружляє і шумить. І ріка в Байгороді росте, як вагітна. Показує байгородцям, які глибокі сніги лежали на полях, скільки-то хліба збереглося під ним. Кружляє над містом сонце, і

здається, що й не заходить воно, а лише знижується до обрію і знову виходить високо. Короткі ночі. Життя прив'язане до сонця. Все життя наше – поглядати на небо, де мовчки сходить і заходить час, сходить і заходить все швидше й швидше. У старих людей, думаємо, сліпнуть очі, і на небі видять вони одну жовту смугу, як райдугу.

Ми – степовики. Ви бачите, як наша думка по-степовому йде. Мовчазність степу, лише тріскотіння невгамовних коників, клекіт угорі, як захмарний інструмент. Ми любимо простоту і ясність у речах і розмовах, ми ненавидимо брехню, і шабля наша туго виймається з піхов.

Ми не любимо крові і зброї. Але вважаємо, що першої ніколи не можна мало лити. Або зовсім не лити, або нехай шумить, як ріка, і топить ворога. Зброя нас не вабить. Ми показали, що й без зброї Байгород… але годі про зброю – нас можуть назвати хвальками.

Кіхану розбудив шалений гук дзвонів. Навішала їх на небо скажена рука, купою висять вони – великі й малі, торкаючись один одного, і та ж сама божевільна рука б'є по них з усієї душі. Здавалося повітря важким і текучим. Ніби й дихати всім доводилось звуками. Ніби й нічого вже на землі не залишилось – тільки цей велетенський горішній хаос. Голову ховай, чоловіче. Ти п'янієш від дзвонів, і важкий хміль обволікає твій розум. Ти можеш сісти на брук і мовчки кричати, відкриваючи рота. Все одно твого голосу ніхто не почує. Байгороде, ти став частиною стихії. Вона захлюпнула тебе, як хвиля. Байгороде, відступи трохи назад для стрибка і стій чекаючи.

12

Спокійно йшло по вулиці двоє. Помалу ставили вони вперед ноги, спиралися на них і ліниво бралися йти далі. Вино наче кружляло в їхніх головах, але вони не були п'яні. Спокійна впевненість і трохи байдуже сприймання весни й вакханалії дзвіниць. У них щось із грудей випирає весь час і не пускає туди зовнішніх емоцій.

Що ми бачимо? Невже так може йти Ліза? Кіхану впізнаєш одразу. Він сміється на весь рот. А Ліза – вона, мабуть, і сама відчуває себе вперше такою. З ніжністю оглядає Кіхану. Він їй новий і рідний. Ради Кіхани дала б зараз відрубати палець на руці. Щоки цвітуть рожево. Навіть хода в неї набула трохи лінивої досвідченості. Вона йшла, знаючи, на що ступить далі.

– Здоров, хлопче, – сказав старий байгородець, виглядаючи з хвіртки. Він подивився на всі боки, комусь лукаво підморгнув і зіперся на кінець двостволки, – а в тебе ще така штука в землі лежить. Чого ти регочешся, стерво?

Кіхана ще більш зайшовся.

– Та в мене карабін, а не вонючка, як оце у вас. Нею тільки зайцям хвости смалити.

Хазяїн рушниці знову хитро підморгнув. Його очі зовсім заховалися у зморшках.

– Видать, погода сьогодні буде сонячна.

Кіхана сів на лаву коло хвіртки, де стояв такий оригінал і мисливець. Біля нього сіла Ліза і з приємністю відчула збоку плече його.

– А що, хіба вже вирішили? – запитав Кіхана.

– Не тільки вирішили, а й почали. Зараз їхатимуть вони за іконами до нашої церкви.

– За іконами?

– Ні, за ладаном! На наших іконах мільйони золота й каміння обкладено. Вирішили вони в дорозі не занудьгувати в кумпанії чотирьох королів з дамами, чотирьох тузів і іншої челяді, що йде лише в гурт.

– Байки, може? Брехня?

– А знаєш, що сказано в святих житіях: "Бреши, бреши, – гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись". От їй-богу! Мій син ладнає вже багнета до монтекриста. Коли Маруся поїде до церкви…

– Я гадаю, що вона поїде не по ікони, а звільнити своїх, що сидять у сушні біля церкви, – проговорила з двору через плече чоловіка якась літня жінка. Чоловік злякався, заскочив до двору і грюкнув за собою хвірткою. Там він бубонів про щось із жінкою. Потім у щілину знову виглянула його кудлата голова, і він винувато поправився.

– Моя баба інакше думає. Може, вони й за своїми. Та ми їх все одно виженемо з Байгорода на степ і на пашу.

Кіхана засміявся і замовк. Його рука намацала в кишені Лізи щось тверде. Він витяг звідти малий браунінг.

– Для чого це ти, Лізо?

– Я знаю вже, що сьогодні буде стрілянина і війна. А це мені подарував чоловік.

– Хочеш воювати?

– Що мені ікони? Я хочу бути поруч із тобою.

– Дай-но, я разок із нього випалю.

Бо й було вже куди. З-за рогу вулиці повернув грузовик. На ньому анархісти і гвинтівки стирчали на всі боки.

– Лізо, заходь до двору, – Кіхана приємно себе почуває, знайшовши досить авторитетного тону для цієї фрази. Його сміх ще не пов'яв зовсім, і обличчя від цього було трохи розгублене. Ледве-ледве тремтіла губа, як у молодого, гарячого коня.

Ліза скорилася й зайшла до двору, не забувши подивитися в Кіханині очі. Кіхана – руку в кишеню і – назустріч грузовику. Він ішов, а ноги його наче хто тяг назад за два мотузки. Наче в'язли вони в густе болото і важко ними було ходити. Здавалося – він такий широкий, що всі кулі з рушниць обов'язково його не минуть. Свербляче це почуття! І отаке воно завше й у всіх, доки ще не горів порох від розбитого капсуля.

Грузовик повернув із широкої вулиці в цей заулок і одразу застряв. Там було болото. Нечистий бензин давав стільки диму, що утворився швидко синій газ. Анархісти уперто не хотіли злазити і чогось чекали, обкладаючи свого шофера словами, як компресами. Шофер працював ричагами і накачував бензин, гойдався сам, не жаліючи спини. Назад і вперед рвався грузовик, болото летіло з-під коліс, анархісти не злазили і, як п'яний кордебалет, топталися на місці, вироблюючи неправильні па.

Байгородське лицарство зліталося, мов орли. З-за будинку – он виглянула голова. Кілька шапок зразу вивершили паркан і світили очима, як ненавиддю. Мисливець із рушницею перебіг під парканом і стукнувся ліктем об ринву. О-ох! – зітхнули всі, коли побачили, як Кіхана підняв руку з револьвером. "Стріляй, стерво!" – прошепотів йому з-за паркана мисливець. Кіхана вистрілив. Вибухнула, як ракета, рушниця мисливця. Все це прийняв грузовик.

Реакція була несподівана. Шофер інстинктивно надушив педаль. Автомобіль аж підскочив, рвонувшися з місця. Люди попадали в болото, як риба з корзини.

Гомеричний регіт розлігся навкруги. Сміялися всі, крім анархістів. Сміх завше обеззброює. Та й поки виволочиш свою гвинтівку з болота!

Перша ця перемога дала до рук півтора десятка гвинтівок, кулемета й десяток гранат, з якими їхали анархісти. Так досі й не взнали, за чим вони їздили – по своїх товаришів, по ікони чи по "дурну свою голову, щоб і тієї збутися".

13

Місто одразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Всі стріляли просто в небо, а іноді набиралися відваги – понад парканами. Стерлися грані поміж старим і малим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти. Юнак, що вважав би раніш за кощунство торкнутися грудей коханої гімназистки, тепер сміливо запрягав її в патронташ без патронів і застібав гімнастерку на її тугих грудях, не відчуваючи електрики.

У цю пору чоловік надягав на голову бриля, на ноги калоші, а решта його одежі могла не виходити за межі гвинтівки, мінімальної кількості патронів і войовничо насуплених брів. Всі б уважали його за пристойно одягненого, з деяким ухилом у грецьку історію. Сам він хіба помітив би відсутність носової хустки.

Такої ніжності до військового приладдя, до гвинтівки, до збройного чоловіка нам ніколи не доводилося бачити ні до цього, ні після цього. Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях, за очевидну справу клали голови, лили кров перед очима захопленого з їхнього геройства міста.

Ви не знайомі з цим ось мисливцем, його рушниця вибухнула, як ракета, в самому початку бою, пам'ятаєте? Це тепер полковник повстанчого корпусу передмістя Балка. Він не покинув ще своєї рушниці, хоч і має вже більш серйозну зброю. Місце дії – ріг Вокзальної вулиці, що

простувала, як показує назва, до вокзалу. Час передобідішній. Реквізит – двоє поранених під вікнами, один забитий щось хоче почути з землі розбитим вухом, Кіхана в ямці тротуару, восьмеро його товаришів аж задрімали на теплій землі і на сонці. Поруч за рогом доморосла "сестра" робить перев'язку котові, якого попсувала куля. Поверх голів свистять джмелі кулеметні й гвинтівочні. Стрілянина скрізь раптом замовкає на кілька хвилин, потім спалахує в якомусь районі міста, до нього приєднуються інші, все аж гуде від похапливої тріскотні й відголосків. Також раптом і замовкають усі на кілька хвилин, щоб ізнову почати гуртом.

Полковник – немолода людина з очима, ніби їх вічно засліплює сонце. Він носить свій живіт, як орден за хоробрість, а його червонувато-синьо-буряковий ніс, видно, нюхає порох у кожній баталії, де тільки міць ворога можна зміряти ареометром. Дехто з ворогів попрікав його жінкою, але хіба винний мисливець, коли до його пастки, поставленої на куницю, потрапить обскубаний лисячий хвіст?

Полковник викликав Кіхану з фронту за ріг, сів із ним на східцях і розповів про геройську атаку височин Ярмарочної гори, про шалений биндюжний обхід водопровідної будки, де засіли переважаючі сили ворога, про сміливий напад на селянські підводи з сіном для утворення з них траншей, бліндажів, вовчих ям і інших військових назв.

– Полонених відправлено в глибокий тил. Ворог відступає на всіх фронтах. Його ар'єргард увесь час намагається перейти до нас, але ми завше відповідаємо контратакою.

Полковник устав, перейшов кілька кроків, що лежали між ним і першою лінією фронту, і, стоячи, вистрілив уздовж по вулиці. Зараз же від ворога почав тріскотіти, як петарда, кулемет.

– Не дивлячись на урагановий вогонь мітральєз, бризантів і понтонів, ми врубалися у фланг. І сльози в нас потекли з очей, коли ми згадали Реймський собор, Балчанську церкву і інші реліквії цивілізації[9].

Полковник схлипнув, показуючи цим, що він недавно переніс битву з таким ворогом, де й ареометр упірнув би аж на дно. Для полковника це було перманентне явище. Без цього він і вмер би, не дослужившися до чину.

Полковника вдарило в пафос, як у піт. Він кричав, розмахував руками, не помічаючи, що всі військові частини залишили фронт і слухали його, роззявивши роти. Рудий кіт носився з перев'язкою по вулиці, як демон, і таки скінчив геройським вчинком: натрапив на кулю.

– Наш полк наступав на форт Святого Духа. Нас поливали міліметрівками, сантиметрівками, дюймівками й іншими системами мір і ваги. Але ми перемогли, і поле бою зосталося за нами.

Полковник промовчав, із ним промовчали всі ветерани, що шукали смерті на полі бою, а не на якійсь паршивій вулиці.

Кіхана прислухався до мовчанки. Обережно виглянув з-за рогу. Потім він упав на землю і наповнив повітря вибухами і пороховим димом. Проти нього ішов цеп ворога не стріляючи і тримаючи у витягнутих руках гранати. Армія Кіхани повернулася спішно на фронт. Полковник сусідської армії, забувши свій чин, ліг, як простий солдат, на брук і викинув з голови весь свій хміль.

Коли більшість анархістів лежала вже в страшних позах, а поранена меншість почала розривати себе гранатами з розпачу, полковник знову повернувся до попередньої розмови. Його дослухували ті ж люди – без двох забитих і одного ще теплого.

– Я прийшов сюди вдихнути бадьорість у ваші серця, напоїти вас жагою перемоги. Цей пункт треба захищати до останньої краплі.

Полковник оглянув усіх і засміявся. Армія вся аж покотилася й собі.

– Ну, да ви знаєте, яка глава і який стих ідуть далі. Там є й про Бога, святу батьківщину і святий зелений дах над родинними радостями.

Полковник набрав духу, і, коли він почав говорити, навіть гвинтівки притримали свої язики.

– Праворуч ми вже виганяємо ворога на площу коло гробовища і вокзалу. Там буде розмова двох гармат, кількох кулеметів і іншого зброду – менш аристократичного походження. Тут треба за всяку ціну триматися, щоб ворог не прорвався в тил. Після площі буде ще бій на вокзалі, потім – три дзвінки, і ми помахаємо Марусі платочками й гранатками.

14

Наука про збройні повстання в містах – не вийшла ще з дитячого віку. Ми хочемо освітлити цю важливу галузь міського господарства невеличким трактатом, що давав би змогу прийдешнім дослідникам виробити стройну логічну систему і дати їй філософське обґрунтування.

Висловлюючись науковими термінами, можна збройне повстання назвати "верблюдом біля ігольчаного вушка" або "спробою накреслити криву лінію 3-го порядку, маючи під рукою замість рівняння цієї лінії – лише ракетку для гри в теніс". І іноді, уявіть собі, ці терміни червоніють самі за свою логічність.

Суто наукова мова нашої розвідки має показати, як легко повставати і як тяжко потім фахівцям і вченим домішувати сюди історії, що її хватило б для десятьох єгипетських династій. Як розповісти захопленому

нащадкові про висування протягом годин і випробовування бойових генералів і полковників? Як він повірить, щоб записати нас на бронзу? Всі ці питання вганяють нас у піт, і ми ледве стримуємося від жагучої потреби виписати в цей розділ увесь інвентар словника чужомовних слів.

Дозвольте тепер показати зустріч двох полковників на полі бою. Третій полковник надійде через кілька відбитих атак, і вони тоді дадуть з-поміж себе генерала для керування загальним наступом, кривавою битвою під мурами єврейського гробовища, для керування арміями, що виберуть потім виконавців на роль тієї сотні трупів, якими буде застелено площу перед вокзалом.

Одного з полковників ми знаємо – того, що почав повстання. Настрочивши армію Кіхани на геройські вчинки, він перекинув свої бойові корпуси праворуч, трохи потіснивши іншого полковника, що з ним він має тепер бесіду. Третій полковник прислав сказати, що йому набридло сидіти без ворога і він вирушає на поміч центральній колоні. Він передавав посланцеві, що з ним іде ціла тисяча війська, а потім, подумавши, додав іще одну.

Два полковники сиділи на автомобілі, звісивши ноги. Цей грузовик був трофеєм першого, коли він ще був звичайним громадянином. Позад їх на площадці лежали купою патрони. Шофер із недавнім анархічним минулим хотів загладити цей пункт своєї анкети і не гасив машини, що завжди мала бути готовою до наступів і ретирад. Його обкладали й тут медичної якості словами, але він терпів. Полковники провадили військову бесіду.

15

Другий полковник виглядав так, ніби скульптор, що його ліпив, дивився на свого натурщика крізь лупу. Усе пропорційно велике і міцне, а голова через неправильну форму вищезгаданого скла роздулася, як

тиква. На всі боки в нього з голови стирчало волосся. Ніяка покришка не лежала на них.

Він був повною протилежністю першому. Очі його дивилися завше на руки, наче він і зараз думав, що поправляє різець на супорті токарного станка. Не метушився і не гойдав ногами. Подавав короткі репліки на сентенції першого, а сам уважно й чуло дослухався до стрілянини та пауз. У нього в руках були головні сили міста, що зараз билися за квартал від нього, він лише посувався за ними на грузовикові – мовчазний і твердий, як тепла болванка з бесемерівського конвертера. За годину до цього він страшенно налякав анархістів, коли вони вже вважали себе переможцями на його фронті. Зараз солдати міста бадьоро посувалися вперед, почуваючи позад себе його кудлату і хоробру голову.

– Генерале, – каже перший полковник, намітивши цим майбутню роль другого, – я привів до тебе своїх героїв за хрестами, медалями й іншим обмундируванням. Коли до цього пощастить одбити одну-дві гармати для салютів коло церкви – вони будуть цілком задоволені.

– Угу, – відповів другий.

– Вони не прийшли всі зі мною, бо треба було комусь залишитись для охорони церкви. Але стоять напоготові і кожної хвилини можуть примчатися сюди. Чи вже відбили хоч один магазин із мануфактурою?

Другий мовчки подивився. Потім він ударив першого по потилиці, розжалувавши його цим аж до рядового. Новоспечений рядовий затрусився і ойкнув. Знову хміль у нього вилетів на деякий час. Яка тяжка ти, полковнича доле!

– Піди до своїх головорізів і скажи їм, що коли хоч один із них оглянеться назад – постріляю, як собак. Коли ж хто загляне до магазинів по дорозі – повішу. Зрозумів? Та зайди до мене, скажи, що я живий, і хай тобі дадуть похмелитися.

Інцидента було вичерпано. Перший полковник пішов командувати армією, позбавившися чину. А дійшовши, він після довгих блукань надибав лише невеличкі рештки армії, бо інші пішли обідати. Його солдати були з тих, що цілими днями об'їдали Байгород, почуваючи апатію до роботи. Таким чином, на весь фронт залишилося лише два полковники: другий і третій.

Грузовик уже стояв на іншому розі, коли з'явився на сцені третій. Характеристика в нього дуже коротка: це був дяк. З ним прийшла і вся його армія, що на перший погляд годилася більше на роль півчої, ніж на грозу анархістів. Звуки гвинтівок не личили до їхніх борід, що кохалися лише на "Свете тихий святыя славы безсмертного" або "Господи, воззвах к Тебе".

Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини. Навіть мирний шофер мирної машини пустив більше "горючого" і заплював димом таких вояків.

Тут надійшла Ліза. Але не та Ліза, що ми з нею знайомили читача. Вона ніби розквітла за один день. Щоки трохи бліді, устала наче після хворості недовгої і несе зараз себе, як Великодню вербу. Лише бруньки розпустилися, жовті й пухнаві, а незабаром зеленню обгорнеться і прийметься скрізь, куди її посадиш.

Вона мала роботу, трохи споріднену з роботою польового телефону. Тільки звук, що виходив з цього телефону, був набагато мелодійніший, ніж у польового. Трубку зняла рука другого полковника, а третій одступив трохи назад і поправив на собі рясу.

– На Поштовій знову зіпсували кулемета, але пощастило відбити другого. Вони підійшли вже до площі і торкаються одним боком стіни єврейського гробовища. Чекають розпоряджень.

Телефонна трубка замовкла. Вона передала все, що говорили в неї з другого боку лінії. Потім вона тихо порушила всі звички телефонних трубок, і полковник почув те, чого не говорила інша сторона лінії.

– Я хочу пройти до Вокзальної вулиці. Мені казали, що там увесь час не перестає кулемет. Туди натискають і можуть наробити біди.

Кудлата голова полковника зовсім не здивувалася з такої ненормальності. Він згодився, махнувши рукою. Подивився мимо Лізи по вулиці, але бачив наїжачені бороди армії третього полковника. І всі його дальші слова стосувалися скоріше до них, ніж до Лізи.

– Пройдіть на Вокзальну. Я до їх послав ще людей і патронів. Хай там їм з будинків винесуть поїсти. Хай тримаються, доки ми візьмемо вокзал. Це буде швидко, бо вже все готове. Хлопець там хоробрий.

Ліза зайшлася червоною фарбою. Полковник зрозумів, усміхнувся очима і запустив руку в свою кудлату шевелюру.

– Кучерявому коло водопровідної будки скажіть, що ми починаємо наступа. Я до нього надсилаю ось нові сили на поміч. Коли хто посміє тікати або робитиме паніку, хай стріляє моєю рукою. Не то я його сам застрелю.

Ліза повернулася і пішла, здивовано піднявши брови. Такого наказа вона почула вперше. Нащо передавати, коли це й так відомо? Потім вона оглянулася на армію третього полковника і зрозуміла.

Другий полковник, не злазячи з грузовика і не міняючи своєї пози, сказав третьому:

– Чули, які в мене порядки?

Той переступив із ноги на ногу і для чогось поліз під рясу за хусткою. Його було вибито зовсім із сідла. Він почував себе навіть не дяком, а пономарченям. Так третій губив потроху, стоячи перед другим, свою владу.

– Хто хоче до мене – зараз же на площу. Хто боїться – к чорту, по домівках. Кладіть на грузовик гвинтівки.

Півча захвилювалася. Багато людей тихо пішло за ріг, і після них позалишалися сиротливі постаті гвинтівок біля стін. Дехто пішов на фронт, на який показала рука другого полковника, що віднині став за загальновизнаного головкома.

Колишній третій мав, певно, не зовсім духовне серце, скинув привселюдно рясу і поклав її на грузовик на інші трофеї головкома. Далі він узяв з грузовика гвинтівку, перевірив затвор, заклав обойму патронів і, не спустивши курка, мовчки пішов по вулиці в бій. Здалеку він нагадував своїми чоботами й довгим волоссям провінціального поета.

Головком, штовхнувши шофера з анархічним минулим, поїхав машиною по фронтах. Перемігши так швидко аж дві армії, він зовсім не почував утоми, і його голова на всі лади варіювала план загального наступу і кривавої атаки.

16

Кучерявий палив люльку, сидячи за стіною гробовища. Землю біля нього встелено патронами й пораненими. Потроху підходили різні люди і розбирали те й друге. Його руки були в нього разом із цим і візитною карткою. Одначе на ній стільки лежало застарілої іржі й масла, що тяжко було відшукати графську корону і герб старовинного роду "Слюсарів Першої категорії".

Бойовий корпус Кучерявого лежав головами до площі. Кулеметник викопав для свого кулемета яму й закотив його туди, не забувши налити води в кожух. Другий кулемет пристроїли на горищі будинку і доки що – не стріляли. Третій кулемет притягли до Кучерявого і передали привіт від сусідів.

А анархісти наче померли на своїм боці площі. Позад їх білів вокзал і гойдався чорний прапор. Безжалісна рука розтягувала гармошку з анархічною піснею. Поважна, сувора велич її пахла історією. Вона пливла з одного боку площі на другий, підсилена голосами й пострілами. Страшної пишності її ніяк не можна змалювати. Наче прапор чорний – важкий, як мантія бакунінської романтики[10].

…Споемте же песню под гром и удары,

Под взрывы снарядов, под пламя пожаров,

Под знаменем черным гигантской борьбы,

Под звуки набата, призывной трубы!..

Такий заспів одразу навівав настрій. Тягуча мелодія нагадувала пісню "Народная воля". Але у співців є від анархізму лише ця пісня та шовковий прапор.

…Берите винтовки и браунинги смело,

Пойдем бить буржуев за правое дело!

Довольно позорной и рабской любви –

Мы горе народа утопим в крови!

Кучерявий усміхнувся. Ніколи не робіть таких переходів, коли писатимете оповідання. Це неув'язка, і після неї читач запідозрить вас у тому, що ви йому хочете нав'язати якусь агітацію. Краще кажіть: "Анархізм – безперечно, революційна теорія, і Бакунін – велика людина, але в пісні багато непоміркованих лозунгів. Співаючи її, треба робити поправки: на історію, на сучасні економічно-політичні взаємовідносини, світове господарство і таке інше".

Але Кучерявий усміхнувся не через те, що він розумівся на анархізмові. Він теж був по натурі охотник "бить буржуев за правое дело". Правда, не такими засобами, але з ідентичними результатами в тій частині, де йде пояснення про розправу з "горем народа".

Геніальні думки приходять завше самі. Кучерявий аж устав із землі. "Давай грамофонів!" – закричав він до своїх ад'ютантів.

Головком тим часом готував резерви. Довгий цуг селянських підвід попався йому на вулиці. Коні помалу йшли за возами, а хазяї з батогами простували тротуарами порожніх вулиць. Вони йшли, як покупці, і кожну річ, на яку вони дивилися, оцінювали з боку її придатності для немудрого селянського вжитку. Їх зовсім не турбували постріли, бо вони не приїхали комусь перешкоджати або опреділювати до когось свої симпатії. "Б'ються, чортові душі, – хай б'ються, аби нам крам подешевшав та дьоготь, сіль і чоботи були". Таке кредо керувало вчинками зайшлих туристів.

Коли на їхній дорозі з'явився грузовик та ще й з таким головатим чоловіком на ньому, вони похмуро посходилися, поцьвохуючи батіжками, як у полі. Головком їх суворо оглянув і кинув:

– Куди, граждани?

– Кажуть, що тут десь лавки порозбивали і все роздають народові. Чим ми гірші за людей? Теж на війні страдали, а награди ніякої.

Говорив білявий, трохи шепелявий селюк – видно, один із простіших, що за їхніми спинами завше ховаються розумні. Решта стояла з хитрою і майже нахабною посмішкою на устах, слідкуючи за людиною на автомобілі. Головком підвівся.

– Граждани, у нас зараз свої справи розбираються, і нічого народові зараз не роздають. Коли хто хоче заробити собі краму, хай іде просто цією вулицею нагору, одержить там гвинтівку і постріляє, куди йому скажуть. Всі підводи хай виїдуть за місто, бо через п'ятнадцять хвилин рознесу їх з кулеметів.

Головком поїхав, а селяни, порадившися, рушили: чоловіка півсотні – нагору за крамом, а решта почала повертати підводи. Усім дуже хотілося одержати гвинтівки.

Грамофони – їх з'явилося кілька штук – стояли на землі і творили какофонію пополам з хоробрістю. Ворог почав стріляти. Пороховим димом запахла площа. В першу чергу поплатилися музичні інструменти. Потім – і не музичні стогнали від куль. Одним словом, знаменитий бій, що йому доля судила бути оспіваним, почався на площі, де в мирний час стояли тільки приїжджі вози і не дисциплінована школою дітвора грала вічно в цурки, мідяки, в війну без анексій, але з контрибуціями. Селян було поставлено збоку, щоб вони в критичний момент пішли на поміч головній армії.

Кіхану й Лізу ми навмисне залишали так довго поза нашою увагою, щоб дати їм змогу наговоритися досхочу. Коли вже їм доведеться знову бачитись без свідків? Але прийшов час ізгадати й про них.

17

Нам ніколи довго зупинятися. Ви чуєте, як гримлять на площі постріли й розриви гранат? Яка каша заварилася там! Увесь Байгород

здригався за запертими віконницями і, зариваючися глибше в подушки, стогнав, як від зубного болю.

Кіхана піднявся вище по Вокзальній і стояв фронтом за два квартали від вокзалу. Доля дала йому під команду обох опальних полковників: першого і третього. Вони бажали повернути собі чини або вмерти, заслуживши хоробрістю почесний похорон і царство небесне.

Ліза стояла з Кіханою під будинком, торкаючись плечем його грудей. Цей чоловік увійшов до її життя повновладно і нероздільно. Думка про мужа десь гасла в неї, як дрібниця. Хвилини такого стояння, коли раптом може обсипати кулями кулемет, – ніколи не загубляться і стоятимуть завше понад усім в житті. І стара людина опустить руку за роботою, згадавши цей пафос боротьби й мовчазної розмови. Щось особливе, як передчуття, хвилювало Лізу. Вона притулилася вухом до його грудей, і у відповідь їй загриміло молоде серце.

Дяк і п'яниця поставали приятелями. Їхні колишні чини рівняли їх, як нещастя. Дякові подобалось красномовство п'яниці, а останньому – мовчазна хоробрість і поетична постать першого.

– Попрощайтеся, діти мої, перед тим як ступити до порома ріки Стікса на Вокзальній вулиці. Ми на той час опустимо до рушниць очі, а анархічний кулемет заглушить ніжні звуки.

Дяк з постаттю поета із заздрістю подивився на п'яницю з душею проповідника. А на вокзалі насправді почав кулемет свої мотиви.

Тепер хай суворий меч романтики розлучить наших героїв, не давши їм надії, а давши скромну мужність все перетерпіти в борні.

Минайте, минайте, надоїдливі хвилини! Рана несерйозна зовсім, і Ліза, безперечно, поправиться за два дні. Їй непогано буде в тім будинкові, куди він її заніс по дорозі.

Ось вони злетілися всі до вокзалу. Просто в лоб їх клали ручні гранати хороброго ворога. Давно крізь розриви і вибухи видно було, як відійшов із вокзалу поїзд, покинувши ар'єргард. Все керування Маруся передала ад'ютантові, а сама тоді чекала зручної хвилини, щоб утекти з міста хоч із душею. До теплушок позносили поранених, налізла охорона, а в останній момент майже всі анархічні сотні покинули вокзал, залишивши ар'єргард і пообіцявши вернутися. Ті, що залишились, позбивали свої картузи на потилиці і, покликавши на поміч усіх святих, розіклали поруч напоготові гранати і з новою відвагою взялися до кулеметів. Їм випали на сьогодні чорні номерки, і вони хотіли лише відтягти трохи розігру.

А перед вокзалом з-за рогу вулиці вискочив на коні чоловік. У руках у нього був чомусь чорний прапор. Він похитався з конем серед куль, як марево у дзвінкій непорушності сонячного дня. Потім упав, упустивши прапор, упав і його кінь, махаючи ногами, як заводна лялька. Це командир, що його було послано в обхід, а він розгубив свою команду і запізнився тепер до поїзда.

Шаленим наскоком вокзал було взято. Обидва полковники – їх уже достойно так називали – полягли поруч в атаці. Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава.

У залі першого класу полонених не брали. Бо не можна назвати полоненим чоловіка, що розквитався з життям власною рукою. Лише в одного вибили з рук револьвер і посадовили коло вікна. Якийсь дурносміх, що біля нього став, почав йому загрожувати стінкою і лаяти останніми словами.

Полонений глянув спідлоба на всіх і раптом завив, як скажений віл. Його горлянка викинула стільки лайки, що її не можна було слухати, не бліднучи і не трясучись, як у спазмах.

– Пішов вон, гад! У мене мозок кипить! Я нічого на світі не боюся!

І, розбивши голою рукою скло, схватив гострий шматок його і почав полосувати ним руку собі від ліктя й нижче. Кров падала великими краплями.

19

Проходьте, проходьте, хвилини розгрому! Перемоги ще немає, бо випустили з міста ешелон ворога. Збирайтеся, охочі вийти за місто і нарити траншей по обидва боки розібраної залізниці. Хай об вас зупиниться Маруся. Ляжте перед містом, зрошуючи теплий камінь вашого дитинства.

Хай головком не стріляє мародерів, що прийшли по п'ятах переможців і грабують вагони. Їх усіх не перестріляєш. Бач, які вони тепер хоробрі, навішавши на себе арсенали зброї. Де вони були в кулеметну бурю? Де трусилися їхні заячі серденятка, коли хоробрі лягали з клекотом на брук? Гей, які в нас нікчемні люди, ці скажені мавпи, що виють так і тиняються по вулицях! Вони святкують перемогу? Вони примусили шофера під'їхати грузовиком до товарної будки вокзалу. Їх набився повний грузовик, і шофер кожні п'ять хвилин шарпає машиною, скидає половину їх додолу, а зараз же на їхнє місце лізуть і лізуть. Вони повертають грузовика, що вони хотять робити? А, це демонстрація перемоги. Прив'язують відбиту гармату і волочать її, бідну, по кам'яних вулицях і закривавлених площах, їх зустрічає скрізь рев і викрики захопленої юрби.

А все місто наче охопив демон безуму. Воно танцює, сміється, скаче, обнімається і будує рожеві фортуни. Якісь розхристані юнаки,

викачавшися в багні, ходять гордо по вулицях, вислухуючи компліменти. Їхні ноги сміють ступати на ті місця, де лежали, попрощавшися з життям, лицарі!

Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених. Тепер ось ви позбирали всі сотні забитих і поспішаєте довезти їх до ваших білих покоїв, щоб вони перед землею відпочили у тихих залах, в достойнім оточенні і траурній мовчанці.

Відгукніться ви, що ступили на шлях перемоги! Де ти, головкоме, де ти, Кучерявий, де ти, Кіхано, де ваша гірстка озброєних бджіл? Ви пішли за місто, ви лягли там на землю, і лише через ваші трупи зможе ворог знову вдертися до Байгорода.

20

День до вечора пройшов швидко. Перед тим як зайшло сонце, була перша сутичка з розлютованими анархістами. Вони під'їхали поїздом і думали, що знову спокійно займуть місто, але коли їх за містом обстріляли, вони відсунулися трохи назад, вигрузилися і залягли й собі в землю на всю ніч.

Головком мав нараду з Кучерявим і Кіханою, і вони всі вирішили мобілізувати міські резерви. Спішно зміцняли траншеї. Чистили кулемети. Потім вечеряли – їм принесли сердобольні міщанки. Продували гвинтівки, вмощувалися зручніш, переміняли перев'язки на легких ранах.

Згодом, коли вечір уже ліг на все, почали приходити з міста одиниці, що їх винайшов там Кіхана. Їх було так мало, що головком не міг ніяк заспокоїтись. Він знав, що завтра людей можна дістати, завтра в нього знову буде армія, але що робити тепер? Не може бути й розмов, що завтра рано доведеться прийняти бій. А резерви? А жива людська підтримка?

Бігав головком по траншеях. Кіхана по місті. Його цілком захопила доручена справа. Нічого іншого не йшло йому до голови. Вже вигнав на фронт усіх знайомих хлопців, піймав на вулиці кількох підходящих громадян, але потім став на площі, де поклав ще вдень двох хоробрих полковників, і не знав, кого згадати, куди піти, об що вдаритись.

І дзвони знову почали говорити. Кіхана стрепенувся. Чому це дзвонять? Кого скликають? Перший прохожий нічого не відповів на питання і лише перехрестив Кіхану. Пригадував. Сьогодні ж Великодня субота!

Разом із цим було знайдено засіб вербувати резерви. Він прийняв людську отару за лицарство і поліз промовляти до їхнього серця! А вони ж обросли шерстю і щетиною.

Коли Кіхана в церкві перервав службу і поліз на амвон говорити гарячі заклики, його стягли звідти десятки рук і, коли б не церква, то він мав би не тільки синці, а й поламані ребра. Санчо поблизу не знайшлося. І Кіхана пішов сам на фронт, вирішивши нічого не казати головкомові і всій армії. Йти було тяжко, побите тіло боліло, він часто сідав біля дороги й відпочивав.

21

Ще було темно. Ніч відходила, даючи місце дневі. Досить сказати, що ясніло все більше й більше. Кіхана виглянув з траншеї на порожнє поле. Він тільки що прокинувсь і здригнувся, проганяючи сон. Плече, яким він притулився до стінки траншеї, отерпло. Сон його настиг був одразу. Він оглянувся на своїх сусідів – усі спали, зливаючись із землею і зібравшися в купки без форми. Небо ще світило зорями. Всі дрібні давно померкли, небо затягла сіра вуаль. Найбільші зорі ще доносилися крізь цю вуаль. Схід ледве-ледве побілів. Там, над обрієм, видно було пару, що піднімалася з трав. Схід яснів навпроти траншеї.

Мало помітний вітрець доніс до Кіхани аромат тютюну, що його палив хтось попереду. Там затаїлися секрети. Вони лежали в траві рідко й далеко один од одного. Їм було нудно, бо дехто ще не спав. Кіхані прийшов на думку дрібний випадок, що його мозок зафіксував машинально. Він згадав, як перед самим тим моментом, коли він задрімав, посилали наперед змінити секрети. Може, вже їх змінили – він не знає, скільки часу спав. А може, тільки зараз повернуть нишком звідти люди і почнуть спати, здригаючись уві сні. Його мозок витягає йому фіксовані думки, що не встиг він засвоїти перед сном. Людей ішло в секрети небагато – це було відмічено: і Кіхана подумав про необережність начальника. Люди зникли в нічній млі, і було добре знати, що між тобою й ворогом є очі й вуха.

Поміж людей нової зміни пішла висока фігура. Вона особливо переставляла ноги і довго ще шаруділа в темряві. Знайома фігура!

Дивлячись, як зникає на небі зоря за зорею, Кіхана намагається їх не губити. Бере очима велику зорю і не зводить з її мигтіння очей. Воно блідне, голубіє, пливе кудись углиб. Око бачить його й тоді, коли воно зникне серед світла, що підіймається з землі. Зоря загубилася в океані світла зі сходу. Траншея, люди в ній і попереду десь ворог – все відчувало на собі легкі фарби туманного ранку. Хочеться спати. Хай мине це все, щоб, упірнувши дома в подушки, заснути хорошим сном мореної людини. Знати, що тебе розбудить тільки знайома рука і подасть тобі їсти до ліжка. Сон, який лінивий простір!

Знайома фігура чоловіка, що пішов у секрет, там ніби маячить попереду. Її немає в дійсності. Кіхана ж бачить контури фігури. Нащо мозок не відпускає її? Кіхана почув, як він увесь холоне. Передчуття якоїсь неприємної новини аж підвело його з землі. Та це ж той, що розповідав кілька годин тому під боком! У нього були блакитні очі, про це напевне знав Кіхана, не бачивши їх і не питаючи про це. Так ось від чого він прокинувся! Непогано в'яжуться вузли. Ранок уже переборював потроху ніч і піднімався вище над полями. Ще було вогкувато від туману, що котився до траншеї.

Кіхана замислився, пригадуючи Лізу. З нею мала тісний зв'язок розмова високого чоловіка. Він розповідав своїм ближчим сусідам по траншеї. Кіхані хотілося кинути туди гранату. Тепер домішка гіркості кривить йому губи. Полинь, її смак, відчуває він так яскраво, як ніколи до цього, і степ безмірний і гіркий.

Туман похитнувся в однім місці. Там заворушилися люди. Силуетом випливло щось на залізничному насипу. Потім почали повертатися секрети. Вони проспали свій час, і їм було зовсім не весело йти ранком. Іноді вони припадали на хвилину до землі і йшли далі чудними петлями стежок. Надходив один з тих величних ранків, коли в ранковий туман проривається сонце, обрій відходить у неймовірну далечінь і, як безцінні кристали, переливається на землі роса.

Стрілянина почалася одразу. Секрети зовсім принишкли, припали до землі і не ворушилися. Траншея прокинулася після спокійної ночі. Запахло димом. Гострий запах пливе, як ладан. Ніхто й не думав відпочивати. Від кожного відлітають назад гільзи. Проповз по траншеї хлопець, розносячи патрони. "Кому австрійських?" – запитав він неголосно.

Розвиднялося. Збоку кулемет почав шити у фланг. Стрілянина ще не дійшла свого апогею. Розігрілися гвинтівки. Дехто вже поливає їх водою. І знову, ні на секунду не зменшуючись, не зупиняючи свого розмаху, ростуть постріли.

Щастя досі поверталося тільки до громадян міста. Цим можна пояснити, що гармати, які мусили прибути до анархістів уночі, запізнилися чомусь аж до ранку. Тепер анархісти скаженим гвинтівочним і кулеметним вогнем хотять зупинити байгородців, а тим часом ітиме до них площадка з гарматами. Вона й показалася з-за повороту. Паровоза не було. Він залишився десь за насипом. Площадку штовхала купка людей, і вона досить швидко посувалася вперед. Люди падали по дорозі на рейки, на їхнє місце ставали інші. Площадка посувалася майже до своїх окопів. Потім ще скаженіший почався вогонь з того боку. Юрба

людей, підвівшися з землі, вискочила на насип і вхопилася за колеса двох гармат. Гармати покотилися на інший бік насипу, калічили по дорозі людей, збиваючи їх з ніг лафетами. Додолу полетіли і ящики з набоями.

Секрети мали досить часу, щоб випробувати нерви. Вони тулилися до землі, пообдирали нігті й долоні, вигортаючи собі хоч невелику ямку для голови. Декого з них ізнайшли кулі. Ці совалися по землі, як хробаки, і затихали зовсім.

Знайома фігура високого чоловіка виросла між траншеями. Смертельний жах опанував ним, коли він лежав там на голій землі. Чудно розмахуючи руками, він біг до своїх. Вірна смерть чекає чоловіка в таких випадках. Але смертельна туга охопила його, засліпила розум і віддала на волю інстинкту. Коли вмерти – то без муки і скорше! Так міг зробити лише самовбивця.

Він схватився за бік і біг далі, припадаючи на ту ногу. Наче вихор пройшов у голові Кіхани. Очевидна загибель цього чоловіка, для якого він п'ять хвилин тому не пошкодував би гранати, затрусила Кіхану. Все на світі віддав би він раз за те, щоб урятувати. Якась стороння сила схопила його під руки, і він вже стоїть на траншеї зверху, тримаючи гвинтівку в руці. Відхиляючись назад для бігу, мимоволі він маше рукою, наче загрібаючи простір. І, не оглядаючись назад, він зрозумів, що вся траншея пішла за ним.

Високому чоловікові не судилося в той ранок умерти. Він упав на землю, притаївся на ній і дав пройти повз себе всій атакуючій масі. На цьому його роль в історії Байгорода й закінчилася.

Декілька кроків пробіг Кіхана. Кулі свистіли, мов рвали йому волосся і наче голками торкали його тіло. Вся його істота стреміла зараз до ворога, і він легковажно перестав навіть дихати, щоб не розбивати уваги до головного. Серце стукало часто, зупиняючись іноді й пухнучи.

Як це трапилося, Кіхана не втямив. На нього повертали анархісти кулемета, кинули на землю коробку з стрічками. Кіхана це яскраво бачить. Варто тепер кулеметникові надушити курок, щоб Кіхану одразу пронизали кулі.

Подумав, що не він біжить. Не може цього бути – геть з такого кошмару! Високий чоловік, певно, славить Бога. Зараз би надибати по дорозі лощину. Лягти і зняти кулеметника. Атака захопить ворожі траншеї. Заспіває труба, загримить сигнал. Подадуть паровоз із теплушками. Голосно зацокотять колеса до Байгорода, швидше, швидше!

Всі ці думки пронесло наче вітром через мозок. Мороз і спека прийшли одночасно. Обличчя помертвіло. Кіхана провів по ньому рукою і глянув на руку, чи не залишилося там крейди. Кулеметник присів до кулемета і надушив курок.

22

Високий чоловік, що його так щасливо врятував Кіхана, приблудився ще звечора, коли Кіхани не було на фронті. Його хотіли розстріляти, яко чужу й небезпечну людину. Потім хтось догадався упізнати в ньому земляка, після чого було запропоновано йому пожертвувати й своєї крові для Байгорода – сісти до кумпанії. Даремно він рвався хоч на годину в місто побачити жінку, його не пустили й сказали, що обов'язково виведуть у розход.

Коли Кіхана прийшов, це було темної зовсім ночі, вся майже траншея спала. Двоє сторожових юнаків трохи не вбили Кіхану, заклацавши затворами. Йому набридла жорстока тиша, що опанувала позиціями. Горстка людей залишилася на ніч тут від ранішньої грізної армії. Відчувати себе без підтримки, розчаруватися в людях, за яких приніс сюди голову, важко й боляче. Чим могла кінчитися баталія? Ранком люди побачать, що їх жменя, з міста зміна не підходить, і розійдуться вони по

домівках, невідомо для чого проливши кров. Знову Маруся повернеться в місто і плодитиме й виховуватиме бандитів, грабуватиме склепи, доки десь за сто верстов од міста битимуться зайшлий ворон та червоний прапор. Місто без влади – кожному ласий шматок, і хіба Байгород знову мусить ним зробитися?

Такі думки й подібні до таких – нервували Кіхану. Але вся його істота протестувала проти того, щоб утекти звідси. Похмуро розіклав він біля себе патрони. Нагорнув іще землі на бруствер. Обнявши коліна, сидів тихо – прибитий і повний рішучості. Ніщо не могло примусити його стати боягузом і подумати про рятування власної шкури. Ненароком згадав події цілого дня, вони прийшли, хвилюючі й криваві, і одразу велика теплота виповнила його до краю. Він думав про Лізу. Фізично відчув, що частина його десь залишається біля неї.

На ранок треба було надумати спосіб закінчити війну. Або здатися на милість анархістів, або розбігтися по домівках, як вівці, коли свисне на них чабан. Був іще третій вихід, що вимагав рішучого й одчайного наступу і знищення ворожої групи. Цей вихід при такій незначній кількості людей міг кінчитися катастрофою. Треба було вжити раптовості, несподіваності і відвертого нахабства. Такі лише якості вінчає перемога. А коли ворога буде розбито вщент, його вже не цікавитиме Байгород – він утече шукати собі менш завзятих людей і спокійного місця для зализування ран. Кіхані пощастило, як ми вже бачили, несвідомо вибрати слушний момент.

Ліза хвилювала Кіхану. Мовчки сидів, зіпершися спиною об щось. Рішучість поступово міцніла в ньому, виповнила його всього. Тут почала доноситися розмова сусідів по траншеї. Вони мрійно, очевидно, лежали на спинах і ліниво спостерігали зміни серед небесних скарбів. Десь зникла зоря. Ніби впала. Це нагадало осінь. Окремі слова долітали й до Кіхани. Коли там хтось вимовив "Ліза", – це слово прозвучало, як крик струни.

Кіхана вислухав од слова до слова історію високого чоловіка. Його не треба було й питати – Кіхана знав, що в його блакитні очі. Він повертався з якихось країв, змушений був останні верстви пройти пішки до Байгорода, потрапив до повстанців і трохи не побачив того світу. Так. Кіхана не перепитав його, тієї він Лізи чоловік чи іншої. Він був певний, вислухавши мимохіть розмову.

Стало холодно. Зігрівшися під шинеллю, тіло жадібно хотіло відпочинку. Воно солодко нило по всіх кістках. Очі почали злипатися, і чоловікові снилося, що він не спить. Ніде не було жодних звуків. Крізь солодку дрімоту Кіхана чув, як будив хтось недалеко від нього людей іти зміняти секрети. Підвелася висока постать і голосом Лізиного чоловіка вилаяла ніч. Пішли, закрилися тьмою.

23

Непритомність не тяглася довго. Кіхана відчув під собою землю, і йому в уяві став кулеметник, що надушив курок. Тільки блиски вогню встиг побачити Кіхана, а звук не дійшов. З радістю констатував, що серце б'ється. Значить, йому таки вдалося знайти лощинку? Треба зачекати, хай перебіжать через нього задні. Рука витерла з шиї рідину – червону, як кров. Рачки поліз лощиною. Від цього його рот був повний не то слини, не то чогось іншого. Доводилося часто випльовувати і лізти далі.

До самого вечора ліз Кіхана. Похолодало, і шаруділо сонце, заходячи за гору. Воно було зовсім червоне. Дивний вечір настав. Закриваючи й відкриваючи очі, він не бачив нічого. Зусилля волі допомогло перебороти цю неприємність. Він примусив себе бачити дорогу. Хитаючись, ішов, як корабель на хвилях. Чудно й швидко росла трава по боках! Чорні стеблини здіймалися вище й вище. Від великого почуття груди наче вщерть виповнилися теплим зерном.

Чутно було, як здалека брязкає колесами поїзд. Кіхана ледве встиг одійти, як паротяг промчав, кидаючи з ліхтарів проміння. Сонце низько червоніло над обрієм, не даючи жодного світла і ніяк не маючи змоги зайти. Кіхана встиг ухопитися за східці вагона. Йому груди неймовірно боліли, бо він лежав на залізних ребрах східців. Ноги билися по шпалах, і кожний удар доходив до голови. Руки заклякли. З неймовірними зусиллями пощастило підсунутися вище. Але знову східці боляче врізувалися в груди. Не витримавши, пустив руки й зараз же полетів униз, у чорну прірву під брязкіт поїзда, що віддалявся.

Ішов знову серед чорної ночі. Надумав просту річ – дивитися крізь вії. Це на небагато часу повернуло йому здібність орієнтуватися в місцевості. Вогні Байгорода побачив ліворуч і попростував на вогні. Потім, коли й крізь вії йому ніяк не проходило світло, він інстинктивно не звернув з наміченого напрямку.

Вогненні круги гойдалися в голові. Якісь стріли вилітали й улітали до середини, нічого не зачіпаючи. На порозі зустріла Ліза. Він пожалкував, що не може її бачити. Гірко всміхнувся до себе і згадав про віру з гірчичне зерно. Боячись, підняв вії і на короткий, жахливо швидкий момент побачив.

Склепіння каплиці повстало над головою. Зброя повинна лежати десь поблизу. Він устав, опираючися на списа. Важкі доспіхи гнули до землі. Серце трохи постукало і стало знову. Все почало терпнути, руки й ноги перестали існувати. Наче весь ізробився з повітря. Лати, дзвонячи, полетіли на камінну підлогу. Зі страшною силою щось тріснуло в голові від шаленого удару, і сліпуче світло залляло мозок.

Кіхана був мертвий. Тіло лише витяглося на тім місці, де зупинив його кулеметник.

Після бою його знайшли. Дві відбитих гармати відсалютували мертвому. Сходило сонце. З міста нісся Великодній дзвін, тихий і нерівний. Пронизані кулеметними кулями – груди Кіхани віддали всю свою кров. Він лежав блідий, підігнувши голову, і дивився вздовж по землі. Полонені анархісти похмуро товпилися.

25

Розгуляйся, широкий степе, і вмочи колоски в пил на дорозі. Білі квіти березки тягнуться за ногою. Привітно махають руками вітряки. Го-гой! – як весело йти уперед. Молодість летить наша, перед нею лежать обрії, а позаду рідний Байгород висушує кров дітей, що вчилися ходити.

Го-гой! Як весело йти вперед.

1927, Одеса

[1] Можливо, йдеться про найбільш відомі ілюстрації до книги М. де Сервантеса Сааведри, які написав Густав Доре (6.01.1832, Страсбург, Франція – 23.01.1883, Париж). Цей майстер володів ідеальною технікою гравюри на дереві, що виявилася також при оформленні видань "Пекла" Данте (1861) та Біблії (1866). У тексті Яновського його картина постає кодом "кіхотизму" як трагічного світовідчуття, що актуалізується в "переходову добу" (див: Унамуно М. де. О трагическом чувстве жизни / пер. с исп., вступ, ст. и коммент. Е. В. Га-раджа. – К.: Символ, 1996. – 416 с; Белая Г. Дон Кихоты 20-х годов: "Перевал" и судьба его идей. – М.: Сов. писатель, 1989. – 400 с; Хоменко Г. Танатологічний проект 1920-х в аспекті негативної алхімії // Від бароко до постмодерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С Сковороди]. – Х.: Майдан, 2008. – Т. VI. – С 156-182).

[2] Тут: броньовик.

[3] Ця та множина інших точок в оповіданні Яновського ("…Сьогодні четвер перед Великоднем"; "Північ під Страсну п 'ятницю тільки що надійшла"; "…несе зараз себе, як Великодню вербу" тощо) виконують традиційну функцію сакрального коду, сенс якого можна зрозуміти за книгою: Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Репринтне видання. – К.: Оберіг, 1991. – Т. 1; Т. 2.

[4] Ідеться про Тамерлана (Темерленга) (1336, Кеш поблизу Самарканда – 19.11.1405, Отрар поблизу Чимкента), тюркського завойовника, чиї володіння простягалися від Індії і Росії до Середземного моря. Як відзначають історики, з допомогою підступності й інтриг Тимур захопив усю Середню Азію й проголосив себе відроджувачем імперії монголів. Він відзначився нечуваною жорстокістю під час завоювання Персії, Індії, Месопотамії та Грузії. Зруйнував усі пам'ятники Багдада. Мав на меті перетворити у політичний, культурний та науковий центр Самарканд, куди вивіз найбільш талановитих людей з усього світу. Помер під час походу на Китай.

[5] Ідеться про фламандського живописця Антоніса Ван Дейка (Сера Ентоні) (22.03.1559, Антверпен, Бельгія – 9.12.1641, Лондон). Він, як відомо, був учнем П. П. Рубенса, хоча уже його перші полотна, написані в барочному стилі свого вчителя, мали більш теплий і темний колорит, більш різку світлотінь. У 16 років Ван-Дейк відкрив власну майстерню. Після повернення з Італії (1621 – 1627) він писав алтарні образи й портрети. Вважався неперевершеним оформлювачем і портретистом при дворі Карла I. Його стиль і техніку наслідували голландські, фламандські, німецькі, англійські портретисти, з-поміж яких найбільш відомі майстри XVIII ст. Т. Гейнсборо та Дж. Рейнолдс.

[6] Вальниці – підшипники.

[7] Імовірно, йдеться про Фрідріхплатц у Берліні та пам'ятник Фрідріху Еберту (4.02.1871 – 28.02.1925), відомому німецькому політичному діячеві, що з 1913 року був головою соціал-демократичної партії Німеччини, а в 1919 році став першим президентом Веймарської республіки.

[8] Тут Яновський вдається до реактуалізації апокрифічної версії горобця як проклятої Господом пташки з тої причини, що вона – "чортове насіння", народжена з екскрементів кіз, власниками яких були "жадібні жиди", а також тому, що горобець, особливо сірий (Passer domesticus) своїм криком: "Жив, жив!" – спровокував удар списом римського вояка у бік Спасителя, коли той був розіп'ятий (див.: Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – С 358-359.

[9] Лексія окреслює війну як стихію, спрямовану на руйнування форм. Звідси в Яновського сусідство архітектурних споруд, які займають зовсім різні місця в мистецькій ієрархії.

Реймський собор – кафедральний собор Нотр-Дам у Реймсі – шедевр французької соборної готики, будівництво якого розпочалося 1211 року і тривало майже століття. Ця дивовижна споруда – 3-нефна базиліка з 3-прольотним поперечним нефом – зведена в дусі Шартру. Однак її вважають першою церквою, де були використані суцільні вікна з ажурним орнаментом. Окрім того, собор має привілей коронації французьких монархів. Це відбилося у його скульптурі: в стрілчатих нішах, прикритих декоративними готичними фронтонами, вишикувалися в ряд 56 статуй, кожна з яких має висоту 4,3 м і вагу майже 6 т. Найбільшою знаменитою скульптурою собору є Ангел із Посмішкою (Архангел Гавриїл), який став символом Реймса. Під час Першої світової війни Реймський собор зазнав обстрілу німецької артилерії, і, хоча самій споруді значної шкоди не завдали, однак багато скульптур і вікон було зруйновано, так що пізніше їх довелося або реставровувати, або відтворювати заново.

Балчанська церква – церква в передмісті Єлисаветграда, що мало назву Балка. Як про те свідчать історики, вона не визнається за архітектурну пам'ятку. В Херсонській губернії, до складу якої тривалий час належав Єлисаветград, пам'яткою старовини вважали на початку XX століття лише Єкатерининський собор (1787), хоча в губернії нараховувалося 597 православних церков, 52 церкви інших

віросповідань, 188 єврейських молитовних будинків і синагог (див.: Мушашкинцевъ А Херсонъ // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ); И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – СПб., 1903. – Т. XXXVII. – С. 176).

[10] Ідеться про форми вияву ідей Михайла Олександровича Бакуніна (30.05.1814, Прямухіно, Тверська губернія – 1.07.1876, Берн, Швейцарія), знаного у світі російського революціонера й теоретика анархізму. Більшу частину життя він провів у Європі, був активним учасником революції 1848 року, помітною постаттю на слов'янському конгресі у Празі, автором "Звернення російського патріота до слов'янських народів". Його пропаганда анархізму особливо посилилася після втечі у 1861 році із сибірського заслання, що привело до суперечок із Карлом Марксом, внесення розладу в роботу Першого Інтернаціоналу та в міжнародний революційний рух.